

T.C.
BİLECİK ŐEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SÂSÂNİLER DÖNEMİNDE PERSARMENİA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazel İŐİLGAN

Tez DanıŐmanı

Doç. Dr. AHMET ALTUNGÖK

Bilecik, 2021

10214469

T.C.
BİLECİK ŐEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SÂSÂNİLER DÖNEMİNDE PERSARMENİA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazel İŐİLGAN

Tez DanıŐmanı

Doç. Dr. AHMET ALTUNGÖK

Bilecik, 2021

10214469

ÖN SÖZ

Bu çalışmadan amaç Geç Antikçağ kaynaklarının kendisinden sürekli olarak bahsettikleri bir coğrafyanın sınırlarını belirlemektir. Acaba bu dönem kaynaklarının kullanmış olduğu *Persarmenia* tabiri hangi topraklar için geçerliydi ve hangi bölgelerden oluşmaktaydı. Bu coğrafyanın Geç Antikçağların iki büyük gücü olan Roma ve İran arasındaki savaflara konu olması bölgenin önemini ortaya koymaktadır. Geç Antikçağ tarihçiliği adına bu bölgenin nerelerden oluştuğunun tespitini yapmak, o dönemin siyasi ve sosyal tarihi sürecindeki yerini ortaya koymak arzusu bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu çalışmayla beraber ilgili alanda belirli bir boşluğu doldurmak ve bu alana katkı sunmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışmayla beraber ilgili dönemle ilgili araştırma yapan bir tarihçi bu dönemin klasik kaynaklarında geçen *Persarmenia* tabiriyle hangi coğrafyanın kastedilmiş olduğu hakkında bir fikir sahibi olabilir.

Tez çalışmasına sağladığı katkılarından ve danışmanlık hizmetlerinden dolayı Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK'e saygılarımı sunarım. Tez Savunma Sınavı jüri üyeleri kıymetli hocalarım Dr. Öğr. Üye. Cihan YEMİŞÇİ ve Dr. Öğr. Üye. Ramin SADIGOV hocalarıma tezime ilgili alakaları ve hüsnü niyetlerinden dolayı teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca hayatım boyunca desteklerini ve sevgilerini benden esirgemeyerek her zaman yanımda olan biricik aileme, sevgili arkadaşım Ayşe ATAMAN'a, kıymetli arkadaşım Ersin PEHLİVAN'a, tezin hazırlanması sırasında sağladığı manevi desteklerinden dolayı sevgili arkadaşım Gökhan ŞANLI'ya en içten duygularıyla teşekkür ediyorum.

Hazel İŞILGAN

04.04.2021

ÖZET

SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE PERSARMENİA

Bu çalışmada klasik dönem kaynaklarında *Persarmenia* olarak tabir edilen coğrafyanın sınırları tespit edilmeye çalışılmıştır. Romalıların Anadolu coğrafyasını ele geçirdikten sonra Armenia topraklarının bazı kısımlarını istila etmeleri üzerine İranlıların elinde kalan Armenia toprakları Persarmenia olarak adlandırıldı. Bir dönem sonra Armenia toprakları Romalılar ve İranlılar arasında resmen paylaşıldı. Armenia'nın ikiye bölünmesinin ardından Sâsânî devletinin yıkılışına kadar İranlıların elinde bulunan kısımdan sürekli olarak Persarmenia olarak bahsedildi. Bu çalışmada Persarmenia olarak bahsedilen coğrafya, klasik ve modern kaynaklar ışığında Sâsânîler dönemi sonuna kadar incelenmiştir.

Armenia coğrafyası üzerindeki hanedanlar arasında siyasi birliğin olmayışı, hanedanlar arasındaki mücadeleler, dini açıdan Ermenilerin Hıristiyan ve Mazdeist olmak üzere birbiriyle kavgalı iki farklı dine inanmaları, Armenia için bu bölünmeyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Hıristiyanlığı seçen Armenialılar Roma egemenliği altına girmek için mücadele etmekteydiler. Buna karşılık Mazdeist olan Armenialılar İran egemenliği altında kalmak istiyorlardı. Bazı dönemlerde Armeniaların hem Romalılara ve hem de İranlılara karşı bağımsızlık mücadelesi verdiklerini de görmekteyiz. Armenia coğrafyasını Roma'ya kaptırmak istemeyen İranlıların, Persarmenia adı verilen coğrafyanın sınırlarını korumak ve Roma'nın elinde bulunan Armenia topraklarını geri almak için mücadele ettikleri görülmektedir.

İranlılar, Sâsânîler döneminde bölgeyi *marzbanlık* haline getirmişler ve Persarmenia'ya askeri valiler atamışlardır. Bununla beraber Persarmenia'ya askeri valilere ek olarak yerel krallar da atamışlardır. Sâsânîlerin atamış oldukları askeri valiler, yerel krallarla birlikte görev yapmışlardır. Sâsânîler bunlara ek olarak Persarmenia'da yayılmakta olan Hıristiyanlık dinine mensup olan Armenialıların haklarını da güvence altına almaya çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Armenia, Sâsânî, Roma, Kafkasya, Persarmenia

SUMMARY

PERSARMENIA IN THE SASANIAN PERIOD

In this study, the boundaries of the geography called *Persarmenia* in classical period sources were tried to be determined. After the Romans conquered the Anatolian geography, after the invasion of some parts of the Armenia lands, the Armenia lands that remained in the hands of the Iranians were called Persarmenia. After a while, the lands of Armenia were officially shared between Romans and Iranians. Until the collapse of the Sassanid State after the division of Armenia into two, the part held by the Iranians was constantly referred to as Persarmenia. In this study, the geography referred to as Persarmenia was examined in the light of classical and modern sources until the end of the Sassanid period.

The lack of political unity between the dynasties on the territory of Armenia, the struggles between the dynasties, the religious belief of the Armenians in two different religions, Christian and Mazdeist, made this division inevitable for Armenia. Armenians, who converted to Christianity, struggled to come under Roman rule. On the other hand, Armenians, who were Mazdeists, wanted to remain under Iranian rule. In some periods, we also see that Armenians struggled for independence against both the Romans and the Iranians. It is seen that the Iranians, who do not want to lose the Armenia geography to Rome, are struggling to protect the borders of the geography called Persarmenia and to reclaim the Armenia lands held by Rome.

The Iranians made the region a *marzban* during the Sassanid period and appointed military governors to Persarmenia. However, they appointed local kings to Persarmenia in addition to military governors. The military governors appointed by the Sassanids served with the local kings. In addition to these, the Sassanids tried to secure the rights of the Armenians, who were members of the Christianity religion spreading in Persarmenia.

Keywords: Armenia, Sâsânî, Rome, Caucasus, Persarmenia

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
SUMMARY.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
HARİTALAR LİSTESİ.....	vii
1.GİRİŞ.....	1
2. SASANİLER ÖNCESİ DÖNEMDE PERSARMENİA	5
2.1. Armenia Adı, Coğrafyası ve Ermenilerin Kökeni	5
2.2. Parthlar Döneminde Persarmenia	11
2.2.1. II. Tigran Döneminde Persarmenia	13
2.2.2. Parthlar ve Romalılar Arasında Persarmenia	15
2.3. Sâsânî Devletinin Kuruluşu Sırasında Persarmenia	20
3. III. YÜZYILDA PERSARMENİA	23
3.1. Erdeşir Döneminde Persarmenia'nın Durumu	23
3.2. I. Şapur Döneminde Persarmenia'nın Durumu	25
3.2.1. I. Şapur Dönemi Armenia Sorunu	25
3.2.2. I. Şapur Dönemi Roma ve Armenia Sınırları.....	25
3.3. III. Yüzyılın Sonuna Kadar Sâsânî ve Armenia İlişkileri.....	27
3.3.1. I. Şapur Sonrası Dönemde Armenia	27
3.3.2. Narseh Döneminde Armenia.....	28
4. IV. YÜZYILDA PERSARMENİA	31
4.1. Yüzyılın İlk Yarısında Sâsânîler ve Persarmenia.....	31
4.1.1. IV. Yüzyıl'da Persarmenia'nın Siyasi Vaziyeti.....	31
4.1.2. IV. Yüzyıl Roma Sâsânî Savaşlarının Persarmenia'ya Etkisi	33
4.2. IV. Yüzyılın 3. Çeyreğinde Persarmenia	36
4.2.1. Bu Yüzyılda Persarmenia'nın Siyasi Vaziyeti.....	36
4.2.2. Sâsânî Roma Savaşları ve Persarmenia	38
4.3. Persarmenia Sınırlarının Değişmesi	44
4.3.1. Persarmenia ve Roma Armeniası Sınırları.....	46
5. V. YÜZYILDA PERSARMENİA	48
5.1. Yezdigerd Döneminde Persarmenia	48

5.1.1. Yazdigerd Dönemi Roma-İran İlişkilerinin Persarmenia'ya Etkisi	48
5.2. Behram Gur ve Persarmenia'da Marzbanlık Dönemi.....	50
5.2.1. Behram Gur Dönemi Sonunda Persarmenia	52
5.3. II. Yazdigerd Devrinde Persarmenia	53
5.3.1. Avarayr Savaşının Ardından Persarmenia	55
5.4. Piruz Döneminde Persarmenia.....	60
5.4.1. Persarmenia'da Vahan Mamigonyan İsyanı.....	61
6. VI. YÜZYILDA PERSARMENİA	65
6.1. Kubad Döneminde Persarmenia	65
6.1.1. Persarmenia'da Sâsânî-Doğu Roma Savaşları.....	66
6.1.2. İkinci Sâsânî-Doğu Roma Savaşları ve Persarmenia	67
6.2. Iustinianus Reformlarının Armenia'ya Etkisi	70
6.3. I. Hüsrev Dönemi Sâsânî-Doğu Roma Savaşları Sırasında Persarmenia	73
6.3.1. Persarmenia'da Vartan Mamigonyan İsyanı.....	76
6.4. Doğu Roma'yla 591 Anlaşması ve Persarmenia'nın Yeni Sınırları.....	78
6.4.1. Maurice Döneminde Persarmenia'nın Vaziyeti.....	83
6.5. Sâsânîlerin Yıkılış Döneminde Persarmenia.....	84
6.5.1. VII . Yüzyıl Başlarında Sâsânî-Doğu Roma Savaşları ve Persarmenia.....	84
6.5.2. Sâsânîlerin Yıkılışı Sırasında Persarmenia'nın Vaziyeti	85
7. SONUÇ	88
KAYNAKÇA	92

KISALTMALAR

Age	: Adı Geçen Eser
Agm	: Adı Geçen Makale
Agt	: Adı Geçen Tez
Bknz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CAH	: Cambridge Ancient History
CHI	: The Cambridge History of Iran
ev	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EI	: Encyclopaedia Iranica
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd	: ve diğeri
vol	: Volume

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1	2.1. Partlar Devri Armenia.....	22
Harita 2	3.1. Sâsânî Kuruluş Sonrası Armenia (229-240)	24
Harita 3	3.2. Hormezd-Erdeşir'in Armenia Seferi Güzergahı	27
Harita 4	3.3. 298 Anlaşması Sonrası Sınır Değişikliği	30
Harita 5	4.1. IV. Yüzyıl Ordu Hareketleri ve Armenia	36
Harita 6	4.2. 387 Anlaşması Sâsânî Roma Sınırı ve Persarmenia	47
Harita 7	5.1. 421-422 Çatışması Güzergahı Armenia.....	53
Harita 8	6.1. 502-504 Çatışmaları ve Persarmenia	67
Harita 9	6.2. 527-531 Çatışmaları ve Persarmenia	70
Harita 10	6.3. Armenia Topraklarının Durumu	73
Harita 11	6.4. Roma Sâsânî Sınırı.....	76
Harita 12	6.5. 591 Anlaşması ve Değişen Sınırlar.....	82
Harita 13	6.6. 624- 627 Persarmenia İstila Bölgeleri.....	87

1.GİRİŞ

Sâsânîler dönemi Persarmenia tarihi, Ön Asya Armenia tarihinin Geç Antikçağ kısmını oluşturur. Bu dönem Armenia sınırı büyük oranda değişkenlik gösterir. Bunun en büyük sebebi Armenia coğrafyası üzerinde İranlılar ve Romalılar arasında gerçekleşen egemenlik kurma mücadelesinden kaynaklanmaktadır. Roma ve Sâsânî ilişkileri ekseninde gelişen olaylar Armenia sınırlarının sürekli olarak değişmesine sebep olmuştur. Geç Antik Çağlarda Armenia coğrafyası Romalılar ve İranlılar tarafından bölünmüştür. İran egemenliği altında kalan topraklar o dönemin kaynakları tarafından Persarmenia şeklinde ifade edilmiştir.

Ermeni tarihi hakkında oluşturulan farklı tezlere bakıldığında, Ermenilerin tarih sahnesine çıkış süreci ile ilgili anlatılanlar tam bir kesinlik göstermez. Doğu ve Batı üzerinden ele alınan muhtelif çalışmalar göçler ile yapılandırılmış bir tarih öyküsünü ortaya çıkarır.

Geç Antikçağ üzerinden incelendiğinde, değişen sosyal ve siyasal şartlar ile beraber önemli değişiklikler ve bilgilere ulaşılmaktadır. Dini sebeplerin önemli bir rol oynadığı tarih anlatıları özellikle şekillendirme yapılması açısından faydalıdır. Bilhassa gelişmiş bir tarih yazımı geleneğine sahip Roma kaynakları Ermeni tarihi çalışmaları için fayda sağlamaktadır.

Roma ve sonrasında Doğu Roma ile Sâsânî devletleri hâkimiyet kurdukları alanları genişletmek amacıyla yaklaşık 400 yıl boyunca karşılıklı olarak mücadele halinde olmuş ve Armenia coğrafyasının sınırlarını etkilemişlerdir. Çalışmanın ana konusu da bu mücadele alanı içinde şekil alan Persarmenia coğrafyasının sınırlarının tespiti ve siyasi vaziyeti üzerinedir.

Roma ve Sâsânî devletleri arasında kalan ve MS. 4. yüzyılda ikiye bölünmek suretiyle ayrılan Armenia'nın Sâsânîler elinde kalan kısmı Roma kaynakları tarafından "Persarmenia" olarak adlandırılmıştır. Bölgede yaşanan ayrışma, bu güçler arasındaki siyasi mücadeleler etrafında şekillenirken, Armenia coğrafyası belirli sınırlar ihtiva ediyor olsa da bu sınırlar bölge insanların toplumsal yapısı ve kültürel kimliğiyle de alakalıdır. Armenia'da mevcut *nakharar* adı verilen derebeylikler toplumsal ve dini yapılarına göre Romalılar ve İranlılar arasında tercih yapmışlardır.

Persarmenia, Büyük Armenia'nın geniş bir kısmının Sâsânî egemenliğine bırakılmasıyla beraber Roma Armenia'sına göre siyasi, dini ve sosyal açıdan daha hareketli bir coğrafya halini almıştır. Bu çalışmanın sınırları "Persarmenia" tanımının ortaya çıktığı Sâsânîler döneminin başından sonuna kadar olan dönemdeki sınırlarının tespitini yapmayı amaçlamaktadır. Bununla beraber adı geçen coğrafyanın siyasi, sosyal ve dini vaziyeti de buna bağlı olarak mevzu bahis edilmiştir.

Bu konu çalışılırken dönemin ana kaynakları ve güncel araştırmalar incelenmiştir. Çalışmada kullanılan Ermeni kaynaklarından bir tanesi Agathangelos'a ait olan *History of Armenians* adlı eserdir. Agathangelos'a ait olan bu kitabın R.W. Thomsan tarafından yapılan İngilizce çevirisi kullanılmıştır. İlk Ermeni tarihçilerinden biri sayılan Agathangelos, Armenia tarihini Sâsânî devletinin kuruluşundan itibaren Armenia'nın Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul ettikleri döneme kadar ele almıştır. Parthların yıkılışı ile başlayan eser İran-Ermeni ilişkileri açısından önemli bilgiler içermektedir.¹

Bir diğer ana kaynak Moses Khorenatsi'nin *History of the Armenians* adlı eserdir. Bu çalışmanın R.W. Thomsan tarafından yapılan İngilizce çevirisi kullanılmıştır. Yazarın hayatı hakkında tam olarak bilgi sahibi olunmasa da 5. yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Eserin kıymeti Grabarca ile yazılmış olması ve belli bir sistem içinde Ermeni tarihini milattan önceki dönemlerden başlatarak anlatmasından ileri gelmektedir. Eser Ermeni tarihinin yanı sıra Ermenilerle ilişki halinde olan milletlerin tarihi hakkında da önemli bilgilere ulaşılabilecek bir kaynaktır.² Bahsettiği dönemdeki Sâsânî ve Roma ilişkileri ile alakalı olaylar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Çalışmada kullanılan başka bir Ermeni tarihi kaynağı; Ghazar P'arpec'i's'ye ait olan *History of Armenians* isimli çalışmadır. Robert Bedrosian'a ait olan İngilizce çeviri kullanılmıştır. 5. ya da 6. yüzyıla tarihlendirilen çalışması son bölümünde tanık olduğu olayları anlatması ile önemlidir. Sâsânîlerle olan Ermeni ilişkileri hakkında önemli bir ana kaynaktır.

Çalışmada kullanılan bir diğer ana kaynak Eliseus' un eseridir. *The History of Vartan and of The Battle of The Armenians* adlı, C. F. Neumann' a ait İngilizce çeviri kullanılmıştır. 5. yüzyılın önemli kaynaklarından olan kitap, Sâsânîler dönemi Ermeni-İran ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir.

Ermeni ana kaynaklardan bir diğeri *P'awtos Buzand'a* ait olan eserdir. Bu çalışmada *The Epic Histories Attributed to P'awtos Buzand* adlı Nina G. Garsoian tarafından yapılan İngilizce çevirisi kullanılmıştır. 4. ya da 5. yüzyılda yaşadığı varsayılan Buzand'ın kimliği hakkında kesin olarak bilgi yoktur. 4. yüzyıl Ermeni tarihi hakkında bilgi veren önemli bir çalışmadır.

¹T. Kaçar (2013). İlk Ermeni Tarih Yazıcısı Agathangelos ve Rhipsime'nin Çilesi, Oğuz Tekin, Mustafa H. Sayar, Erkan Konyar (Ed.),*Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, Ege Yayınları, İstanbul, s.226.

² A.Cin (2017). Musa Hornasi (Musa Horani)'nin Tarih-i Ermenistan Adlı Eseri, *Turkish Academic Research Review*, 2(3), s. 11.

Yararlanılan bir diğer kaynak Sebeos'a atfedilen çalışmadır. *The Armenian History Attributed to Sebeos* isimli R.W.Thomson çevirisi olan eser kullanılmıştır. Sebeos 7. yüzyılda yaşamış bir piskopostur ve hakkında fazla bilgi yoktur. Arapların Ermenistan üzerine seferlerinden bahseden ilk kişidir. Sasani devletinin çöküş dönemi hakkında bilgiler verir. Yaşadığı döneme kadar Armenia coğrafyası hakkında bilgi vermektedir. Ermeni tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

Ananias'ın coğrafya alanında yapmış olduğu kapsamlı çalışması önemli kaynaklarımızdan bir tanesidir. *The Geography of Ananias of Sirak* adlı Robert H. Hewsen tarafından yapılan İngilizce çevirisi çalışmada kullanılmıştır. Hayatı hakkında kesin bir bilgi yoktur. MS. 7 yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir. Armenia coğrafyası ile alakalı olarak yaptığı çalışmasında antik dönem Armenia'sı hakkında verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Armenia ve bölge coğrafyası ile alakalı da teferruatlı bilgi barındırır.

Thomas Artsruni'nin *History of the House of the Artsrunik* adlı eseri çalışmada kullanılan bir diğer Ermeni tarihi kaynağıdır. Robert W. Thomson'a ait olan çeviri eserden faydalanılmıştır. 9 ya da 10. Yüzyıllarda yaşadığı tahmin edilen yazarın eseri sadece Ardzurini hanedanını değil tüm Armenia'nın tarihine değinerek ele almaktadır. Özellikle yazarın şahsen tanık olduğu olayları ilk ağızdan anlattığı önemli bir kaynaktır.³

Çalışmada kullanılan Roma tarihine dair önemli kaynaklardan birisi Ammianus Marcellinus'un *Roma Tarihi* adlı çalışmasıdır. Samet Özgüler'e ait olan Türkçe çeviri kullanılmıştır. Bu tarihçinin MS 330-400 tarihleri arasında yaşadığı bilinmektedir. Yaşadığı yüzyıldaki Roma-Sâsânî ilişkilerinin detaylı bir şekilde anlatıldığı önemli bir kaynaktır. Asker olan Marcellinus II. Şapur' un Amida kuşatmasının canlı tanığı olarak birinci ağızdan anlatılar yapmaktadır. Bu dönemde Ermeniler ile alakalı olarak da önemli bilgiler vermektedir.⁴

Bir diğer önemli eser Procopius tarafından kaleme alınan *History of of the Wars Books I and II* adlı çalışmalardır. H.B.Dewing ve W. Heinemann'a ait İngilizce çevirileri kullanılmıştır. Canlı tanıklıkla anlatılan eser birinci ağızdan güvenilir sayılan bir çalışmadır. İran seferine katılan Procopius, Sâsânîler dönemi Armenia'sıyla alakalı bilgiler vermektedir. 6. yüzyılın ilk yarısına kadar bilgi vermiştir.⁵

³ R. Grousset (2005). Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi. (Çev.) Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık İstanbul, s. 711.

⁴ A. Altungök (2020). Doğu Roma, Ermeni ve Süryani Kaynaklarının Sâsânîler Dönemi İran Tarihi Açısından Önemi, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*,7(2), s. 918.

⁵ age, s. 922.

Bölge tarihi hakkında bilgi veren bir diğer ana kaynak Kalankatlı Moses'e atfedilen *Alban Tarihi* adlı çalışmadır. Yusuf Gedikli'nin Türkçe çevirisi bulunan eser çalışmada kullanılmıştır. Armenia tarihi hakkında kronolojik olarak verilen bilgiler açısından bu çalışma tez çalışması için önemli bir kaynağı teşkil etmektedir.

2. SASANİLER ÖNCESİ DÖNEMDE PERSARMENİA

2.1. Armenia Adı, Coğrafyası ve Ermenilerin Kökeni

Armenia tabiri, adını bir milletten almaz. Bu isim coğrafi anlamda kullanılmış bir tabirdir. Armenia tabiriyle ifade edilen coğrafyanın sınırları bu kelimeyi kullanan kitabelerde net olarak belirtilmemiştir. Hititler döneminden itibaren Anadolu coğrafyası ile alakalı olarak bilgiler veren Asur çivi yazılı metinlerde, “Fırat nehrinin batısından itibaren Orta Anadolu bölgesinden kuzeye kadar kapsayan bölge: *Aşağı Ülke*; Fırat nehrinin batısından itibaren Van Gölü havzasını kapsayarak kuzeye doğru daha dağlık alanı kapsayan bölge: *Yukarı Ülke*” olarak adlandırılmıştır.⁶

Asur kralı I. Salmanassar (MÖ 1273- 1244?) “Yukarı Ülke” anlamında Uruadri/ Uruatri sözcüğünü kullanmış ve oğlu I. Tukilti- Ninurta’da (MÖ 1233- 1197?) kendisini “bütün Nairi ülkelerinin kralı” olarak niteleyerek, *Uruadri* sözcüğüne *Nairi* ismini de eklemiştir. Asurca bu iki kelime Ermeniler için Van/Ararat olarak adlandırılan Urartu Krallığı’nın (MÖ 860-590) temeli sayılmıştır. Çünkü Asurca *Uruadri* kelimesi, Tevrat’ta R- R- T seslerinden hatalı türediği için Ararat şekline dönüştüğü anlaşılmaktadır.⁷

Ahamenid hükümdarı Darius’un Behistun kitabelerinin Babilce versiyonunda Darius’un fethettiği ülkelerden bahsedilirken krallığın ismi için Urartu yerine Babilce u-ra-aş-tu (Urartu) ve u-ra-aş-ta-a-a (Urartulu) kelimeleri kullanılmıştır. Eski Persçe ve Elamca kayıtlarda ise ülkenin adı olarak altı defa “Armina” ve “Arminiya” kullanılmış, locative olarak ise “Arminiyaiy” şeklinde kullanılmıştır. Darius’un kitabesi *Armenia* adının kullanılması konusunda en erken bilinen kayıttır.⁸ Eski Pers yazıtlarında bu topraklara ait bölge “yukarı ülke” anlamında Armenia olarak adlandırıldı. Bu tabir bölge üzerinde yaşayan ve kendilerini “Haik/Hay” olarak isimlendiren topluluklara maloldu. Bu topluluklar Urartu krallarının aksine Hint-Avrupa dilini konuşmuşlardır.⁹ Eski Ermenice temel kelime dağarcığının analizi, dilin Hint-Avrupa kökenli olduğuna dair herhangi bir şüpheye yer bırakmamaktadır. Eski Ermenice, Proto-Ermenice’nin dilsel atası kesinlikle Hint-Avrupa’ydı. Bu dilin Hurro-Urartu dilleri, Hattic dilleri, modern Kafkas dilleri ve Semitik dillerle ilgisinin olmadığı görülmektedir.¹⁰

⁶ M. Tezcan (2012). *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*. Serander, s. 213.

⁷ İ. T. Cinemre (2018). *Geç Antikçağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 36.

⁸ Mehmet Tezcan, age, s. 214.

⁹ J. M. Cook (1983). *The Persian Empire*. Schocken Books, s.198, Mehmet Tezcan, age, s. 215.

¹⁰ I. M. Diakonoff (1984). *The Pre- History of The Armenian People*. (Çev.) Lori Jennings, Caravan Books, s. 108.

Yaklaşık olarak MÖ 525 civarına tarihlenen Miletoslu Hekatasios'a ait olan yazılı kayıtlar da Armenia'ya tabiri kullanılmıştır.¹¹ 6. yüzyılda Eski Pers ve Yunan kaynakları "Ermenilerden" ve "Armenia"dan bahsetmeye başladığında, bu terimlerin ilki ya tüm bölge nüfusu için ya da bu coğrafyanın dağlık bölgesinin batı kesiminde yeni oluşan Eski Ermeni toplulukları için kullanılmaktaydı.¹²

Bir başka antikçağ yazarı olan Herodotos coğrafi olarak yaptığı alan tanımlamasında Armenia ifadesini yer adı olarak kullanmış, bölge sakinleri içinde Ermeniler demiştir.¹³ MÖ 401'de Pers kralı Kyros' un seferine katılan ve dönüş yolculuğunu Anabasis adlı eser ile anlatan Ksenophon, Armenia adını kullanmış, idaresi ve sınırları hakkında bilgi vermiştir. Yine Strabo'da coğrafi bilgiler verdiği *Geography* adlı eserinde "Armenia" tanımını bölge içinde kullanan antikçağ yazarlarından.¹⁴ Armenia adının, Farsalyalı Cyrsilus ve Larissalı Medius'un söylediklerine dayandırdığı antik bir hikâyeden hareketle Teselyalı Armenus'a dayandığını duyduğunu söyler.¹⁵

Ermenilerin isimleri gibi kökenleri hakkında da çeşitli gerekçelere dayandırılarak ortaya atılan farklı görüşler mevcuttur. Herodotos Ermenilerin, Avrupa'dan göç edip Asya'ya yerleşen Phrygia'luların kolonileri olduğundan bahseder. Giyimlerinin de Phrygialılar gibi olduğunu söyleyerek benzerliği vurgular.¹⁶ Bu görüş Traka-Frig kökenli Ermeni savının temelini oluşturmaktadır. Phrygia'lular ile beraber büyük bir göç dalgasının, Ermenilerinde ilerlemesine katkı sağladığı varsayılmaktadır. Asya'ya geçen Ermenilerin Halys (Kızılırmak) ile Euphrates (Fırat) arasındaki bölgeye, Lykos (Çürüksu)'a geçtiği ve buradaki yerli halk olan Muşki ve Tabal'lar ile karşılaşmış savaştığı da bir başka görüştür.¹⁷ Böylece Anadolu içlerinde ilerleme kaydedilmiştir.

Klasik kaynaklardan Strabo'da Ermeni ırkının kökeninin kadim bir öyküsü olduğunu söyleyerek kuzeyden geldikleri görüşünü destekler nitelikte mitolojik bir öyküden bahseder: Teselya'daki İolkos kentinin kralı olmak isteyen İason, altın postu bularak tahtı elde etmek ister ve bunun üzerine inşa edilen bir gemi ile yola çıkar. Teselya şehri olan Armenium'un yerlisi

¹¹Y. D. Bozkuş ve S. D. Küçük (2011). *Armenia*. Genesis Kitap, s. 50.

¹²I. M. Diakonoff, age, s. 27.

¹³Herodotos (2019). *Tarih*. (Çev.) Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s.403.

¹⁴Strabo (1954). *The Geography of Strabo V*.(Çev.) Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge: Massachusetts, s. 317.

¹⁵Strabo, age, s. 333.

¹⁶Herodotos, age, s. 543.

¹⁷Ş. Günaltay (1987). *Yakın Şark IV II Bölüm Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksiad Kırallıkları*. Türk Tarih Kurumu (TTK), s. 562.

olan Armenus, İason ile bu yolculuğa çıkar ve Armenia'ya girerken onun yanında olur. Daha sonra Armenus, yanındakilerin bir kısmı ile Acilisine (Erzincan) ve Syspirtis(İspir)'e, diğerleri ile de Adibene'ye¹⁸ kadar bölgeyi işgal ederek buraları ele geçirirler. Armenus'un adı bölgeye verilerek yanındakilerle beraber yerleştiğini söyler. Strabo bu öyküyü Büyük İskender'e eşlik eden Farsyalı Cyrsilus ve Larissalı Medius'un söylediklerine dayandırdığını da belirtir. Giydikleri tuniklerin ve giysilerin Teselya tarzı olduğundan ve at kullanma şekillerinin de yine Teselyalılar gibi olduğunu söylediklerinden bahsederek, benzerliğe dikkat çeker, kökenleri hakkında bilgi verir.¹⁹

Ermenilerin soy öyküleri mitolojik açıdan ele alındığında kaynaklar da farklı görüşleri ifade ederler. Ermeni Mitolojisine göre MÖ 149 yılında Vağarşag yönetime geçtikten sonra bölge tarihini merak etti ve bir Asur'lu olan Mar Apas Katina'yı görevlendirdi. Asurlu Mar Apas'ın kraliyet arşivinde bulunduğu kitap ile tufandan sonra dünyaya Nuh Peygamber'in oğulları Sem, Kam ve Hapet'in hükmettiği öğrenildi. Ermeniler in kutsal atası sayılan Hayk, Hapet'in soyundandı ve Kam'ın soyundan gelen Pel ile savaşarak Van gölü civarına yerleşmişti.²⁰ Movses Xhorentasi eserinde Mar Apas'a atıfta bulunarak bu savaş ve göç hikâyesinden söz eder. Atası olarak kabul ettiği Hayk'ı detaylı bir şekilde betimleyerek cesaretini över. Bel'in saldırılarından sonra, çocukları ve emrindeki yaklaşık 300 savaşçı ve hizmetçisi ile beraber Babil' den ayrılarak, bir dağın eteğindeki ovaya yerleştiğinden bahseder. Daha sonra Hayk, burada Bel ile savaşarak onu yenmiş ve savaş alanına bir yerleşim yeri inşa edilmiştir. Bu alana da Hayk adı verildiğini şimdiki ülkesinin adının da buradan geldiğini belirtir.²¹ Yunan kaynaklarının söylediği gibi batıdan değil, doğudan bir göç olduğunu destekleyen bu görüşü daha çok klasik Ermeni kaynakları desteklemekte ve “Hay”, “Hayastan” tabirlerini de kurulan bu ilgiye bağlı olarak kullanmaktadırlar.²²

Armenia coğrafyası üzerinden ele alındığında dönemsel olarak değişiklik gösteren bilgilere ulaşılır, sınırlarının kesin olarak belirtilmesi zordur. Kabaca İberia²³, Albania²⁴,

¹⁸ Kuzey Mezopotamya'da Zap nehrinin kolları arasındaki bölge. Bknz: O. Nicholson (2018). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity Vol I*, Oxford University Press, s. 14.

¹⁹ Strabo, age, s. 333.

²⁰ K. Kerovpyan (2012). *Mitolojik Ermeni Tarihi*. (Çev.) Sarkis Seropyan, Aras Yayıncılık, s. 14-20.

²¹ M. Khorenats'i (1978). *History of Armenians*. (Çev.) Robert W. Thomson, Harvard University Press, s. 85-88.

²² İlhami Tekin Cinemre, agt, s. 63.

²³ Kartli adı ile de bilinen İberya, M.Ö 3. Yüzyılda kurulmuştur. Başkenti Mtsheta büyük ticaret yollarına sahiptir. Kafkas geçitlerinin kontrolünün sağlandığı önemli bir bölgedir. Scanda ve Sarapanis, Colchis sınırındaki önemli kalelerden bazılarıdır. Bknz: Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 758.

²⁴ Günümüzde Azerbaycan'ın kuzeyini kapsayan bölge. Bknz: A. Can (2015). *Antik Çağ Sözlüğü*, Sentez Yayıncılık, s. 50.

Atropatene²⁵, Suriye, Pontus, Kommegene ve Kapadokya gibi, kültürel ve etnik açıdan bir dereceye kadar ilişkili olduğu bir grup küçük ülkenin ortasına kurulmuştur.²⁶

Armenia coğrafyası ile ilgili olarak klasik kaynaklar incelendiğinde, yazıldıkları döneme göre coğrafi sınırların değiştiği görülür. Yazarlarının kişisel görüşünün de etkili olduğu bazı tanımlamalara rastlamak mümkündür. Armenia'nın coğrafi ve idari sınırları ile alakalı bilgiler dışında; civarındaki nehir, göl, akarsu, dağ gibi yeryüzü şekilleri, bitki örtüsü, tarımsal faaliyetlere dair bilgilere de ulaşılmaktadır. Darius'un Behistun kitabesinde Media ile Kapadokya arasındaki toprakların Armenia olarak ifade edildiği görülmektedir.²⁷ Bu kitabedeki Armenia tanımıyla "yukarı ülke" olarak ifade edilen bölgenin, Pers imparatorluğunun idari yapısına dâhil olan bir satraplıklardan birisi olduğu anlaşılmaktadır. Armenia tabirinin kullanıldığı gerek Asur ve gerek Pers dönemlerinde, bu kavram herhangi bir milletin karşılığı olarak kullanılmıyordu.

Klasik dönem için önemli coğrafya yazarlarından Strabo, MS. I. yüzyılda yazdığı *Geographika* adlı eserinde Armenia'nın coğrafi özelliklerinden ve sınırlarından bahsetmiştir. Strabo'ya göre Armenia; güney kısımları Euphrates (Fırat) ile Tigris (Dicle) arasındaki Mezopotamya ülkesinin bütününden ayıran Toros dağları ile doğu kısımları Büyük Armenia ve Atropatane ile kuzeyden Parachoathras dağları²⁸, batıda ise Küçük Armenia'ya kadar uzanan Paryadres (Kuzey Anadolu kıyı dağları) ve Seydises dağları ile çevrilidir.²⁹ Armenia'nın bitki örtüsü ve yeryüzü şekillerinden bahsederken, bölgenin asmanın bile zor yetiştiği verimsiz dağlar ve yaylalardan ibaret olduğunu söyler. Bunun yanı sıra yer yer verimli ovaların varlığından da bahisle Araxene (Aras) ovasını buna örnek gösterir.³⁰

M.S. I. yüzyıl yazarlarından Pliny, Armenia'nın Büyük ve Küçük olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu rivayet etmektedir. Pliny'e göre; Trebizond'un (Trabzon) ötesinde Armenochalybes kabilesi ve 30 mil ilerisinde de Büyük Armenia başlar.³¹ Büyük Armenia büyük Parihedri dağlarından başlayarak Kapadokya'dan Fırat ve Dicle nehirleri ile ayrılarak sınırları Adiabene'ye kadar uzanır. Burada çevrili dağlar üzerinden Araxes (Aras) ve Cyrus

²⁵ Ermenistan'ın güneydoğusundaki krallık. Erken dönemde iki kısma ayrıldığı bilinen bölgenin kuzey kısmında İskender'in ölümünün ardından daha sonra bölgeye adını veren satrap Atropates tarafından kurulmuştur. Bknz: R. H. Hewsen, (2001) *Armenia A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, s. 60.

²⁶ N. Adontz (1970). *Armenia in the Period of Justinian*. (Çev.) Nina G. Garsoian, Calouste Gulbenkian Foundation, s. 7.

²⁷ Mehmet Tezcan, age, s. 215.

²⁸ Ermenistan'dan Hazar Denizine kadar uzanan dağlar.

²⁹ Strabo, age, s. 317-319.

³⁰ Strabo, age, s. 321-322.

³¹ Pliny (1961). *Natural History Vol II.* (Çev.) H. Rackham, Harvard University Press, Cambridge: Massachusetts, s. 347.

(Kura) nehirlerini geçerek, Absarros nehri³² tarafından ayrılan Küçük Armenia'ya ulaşır.³³ Küçük Armenia'nın önemli şehirlerini Caesarea (Kayseri), Nicopolis³⁴; Büyük Armenia'nın şehirlerini de Euphrates (Fırat)'e yakın Arsamosata³⁵, Dicle'de Kharput (Harput) ve Araxes (Aras)'e bitişik ovalarda bulunan şehirler oluşturur. Armenia'nın 120 idari bölgeye ayrıldığından bahseder.³⁶

Klasik dönem coğrafyacılarından Ptolemy de M.S. II. yüzyılda yazdığı eserinde Armenia sınırlarından bahseder. Buna göre Armenia; kuzeyde Kolhis'in³⁷ bir kısmı, İberia ve Cyrus (Kura) nehri boyunca ilerleyen Albania³⁸ ile sonlanır. Batıda Fırat nehri ile ayrılan Kapadokya kısmı, doğuda Cyrus (Kura) nehrinin çıkışından Caspius dağlarına giden hat üzerinde yer almaktadır. Güneyden Mezopotamya tarafından Euphrates (Fırat) nehri ile başlayan ve Toros dağları boyunca devam eden Tigris (Dicle) nehrine kadar uzanır.³⁹ Ptolemy, eserinde bölgedeki yerleşim yerlerinin konumlarını vererek isim isim listelemiştir.

Herodotos, Kilikya ve Armenia arasındaki sınırın Euphrates (Fırat) nehrine kadar dayandığından bahseder. Dicle ırmağının çıkış noktasının Armenia olduğunu söyler.⁴⁰ Yine Herodotos, Darius'un başa geçtikten sonra ülkeyi 20 satraplığa böldüğünü ve Armenia'nın 13. satraplık bölgesi içinde yer aldığı ve dört yüz talant⁴¹ vergi ödediğinden bahseder.⁴²

Ksenophon, Helen askerlerinin eve dönüş yolculuğunu anlattığı eserinde Kardukhların ülkesinden geçip Orontas'ın idaresi altındaki büyük Armenia'ya ulaştıklarını söylemektedir.⁴³ Kendrites (Botan çayı) nehri yakınlarındaki köyde kalıp konakladıklarından ve nehrin Kardukh ülkesini Armenia'dan ayırdığından bahsederek sınır hakkında bilgi verir.⁴⁴ Yolculuğun

³² Gürcü dilinde Adcharistsqali diye tanımlanan Absarros Irmağı, Akampsis (Çoruh) Irmağı ile beraber Gürcistan'da bulunan Gonio (Absarros) kalesi önünden dökülerek Karadeniz'e akar. M. Arslan (2000). Kolkhis Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar, *Arkeoloji ve Sanat*, s. 97, s.4.

³³ Piliny, age, s. 355-356.

³⁴ Anadolu'nun kuzey kesiminde Giresun'un güneyinde Suşehri yakınında yer alan kent. Bknz: Alper Can, age, s. 659.

³⁵ Sophane bölgesinin başkenti. Bknz: R. Hewsens, age, s. 32.

³⁶ Piliny, age, s. 357.

³⁷ Karadeniz'in doğu ucunda Kafkas dağlarının güney kısmındaki bölgenin eski adı. Coğrafi konumu itibariyle Pers etkisini Ermenistan'a göre daha sınırlı hissetmiş bir bölgedir. Bknz: F. Thordarson (1992). "Colchis", *Encyclopedia Iranica*, VI, s. 41-42.

³⁸ Güneydoğu Kafkasya topraklarında günümüz Azerbaycan ve bir kısım Dağıstan topraklarında kurulmuş olan krallık. Bknz: : Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 42.

³⁹ C. Ptolemy (1932). *The Geography*. (Çev.) Edward Luther Stevenson, New York Public Library, New York, s. 123.

⁴⁰ Herodotos, age, s. 405.

⁴¹ Altmışta biri Mana olarak adlandırılan, madeni ağırlığı yaklaşık 25,92 kg olarak hesap edilen sikke. G. Kürkman (2003). *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, AKMED, s. 31.

⁴² Herodotos, age, s. 260.

⁴³ Ksenophon (2019). *Anabasis*. (Çev.) Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 99.

⁴⁴ Ksenophon, age, s. 109.

devamında Batı Armenia'ya ulaştıklarından, coğrafi olarak Teleboas'da (Karasu) olduklarını söyler. Batı Armenia'nın satrap yardımcısı olarak kralın yakın dostu Tiribazos'un idaresinde olduğu bilgisini vererek iki idari kısımdan oluştuğunu söyler.⁴⁵

6. yüzyılda, Roma ve Pers savaşı için askeri bir harekât içinde bölgeye giden önemli tarihçi Procopius'un eserinde geçtiği yerlerde daha çok sınırları oluşturan bölgelerden bahsettiği ve değişen sınırlardan dolayı Persarmenia ifadesini kullandığı görülmektedir. "Armenia topraklarından Persarmenia'ya giderken Toros sağda uzanır, bundan önce de söylendiği gibi Iberia ve oradaki halklara solda, büyük bir mesafe boyunca inmeye devam eden yol, Phasis Nehri (Rioni)'nin çıktığı ve Kolhis topraklarına aktığı, sonsuza kadar bulutlarla ve karla gizlenmiş aşırı uçurumlu dağlarla aşılır."⁴⁶ Doğu Romalı gözüyle bu ifade dönemin şartları için uygundur. Armenia ve Persarmenia ifadeleri dönem itibariyle Roma ve Sâsânîler arasında paylaşılan Armenia topraklarını ayırmak için kullanılmaktadır. Perslerin elinde kalan topraklar Doğu Romalılar için Persarmenia sınırlarını oluşturmaktadır.

Geç dönem coğrafi çalışmalar için de Kafkasya, İran ve Armenia hakkında kapsamlı bilgi veren eserlerden birisi de Ananias'ın çalışmasıdır. Eserinde bütün olarak bir Armenia'dan bahsetmiş; Albania ve İberia'yı da bu coğrafyaya dâhil etmiştir. Ananias Armenia'yı; Yukarı Armenia, Dördüncü Armenia, Aljnik, Taruberan, Mogk, Korcek, Parskahayk, Vaspurakan, Siwnik, Arjax, P'aytakaran, Utians, Gugark, Tayk ve Ararat olmak üzere 15 bölgeye ayırmıştır.⁴⁷ Bu bölgeleri de alt kısımlara ayırarak yerleşim yerlerini coğrafi özellikleri ile beraber daha da detaylı anlatmıştır. Dağlar, nehirler ve yollar gibi yeryüzü şekilleri ile alakalı coğrafi bilgilendirmeler dışında, bahsettiği bölgelerde bulunan bitki türleri, sıcak su kaynakları, tuz yatakları, vahşi ve evcil hayvan çeşitleri, ticareti yapılan ürünler gibi detaylı bilgilerde bulunmaktadır. Bu bölgelerin varlık göstermesi aynı zamana denk gelmediği gibi çoğunun farklı bir başlangıç noktası vardır.⁴⁸

Genel itibari ile antik dönem yazarlarının Armenia coğrafyasını idari durumu sebebiyle Medz (Büyük) ve Pokr (Küçük) olmak üzere iki kısma ayırdıkları görülmektedir. Büyük Armenia ve Küçük Armenia bölgelerini kesin çizgilerle belirlemek oldukça güçtür. Bu iki ayrı

⁴⁵ Ksenophon, age, s. 115.

⁴⁶ Procopius (1914). *History of Of the Wars Books I and II*. (Çev.) H.B. Dewing, W. Heinemann: London; New York, The Macmillan: New York, s. 135.

⁴⁷ Ananias (1992). *The Geography of Ananias of Sirak*. (Çev.) Robert H. Hewsen, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, s. 59.

⁴⁸ R. H. Hewsen (2004). *The Geography of Armenia*, Richard G. Hovannisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol. I*, St. Martin's Press, New York, s. 15.

bölge ancak kabaca ifade edilmiştir.⁴⁹ Büyük Armenia olarak adlandırılan bölge genel hatlarıyla Fırat Irmağı ile Hazar Denizi arasında kalan bölge olarak belirtilirken; Küçük Armenia ise Fırat Irmağı'nın batısı ve kuzeyinde kalan bölge olarak gösterilmektedir.⁵⁰ Toros Dağları Büyük Armenia'nın güney sınırını oluşturur ve gerek yabancı tüccarlar, gerekse işgalci ordular ülkeye buradaki dağ geçitleri yoluyla kolayca ulaşabilirlerdi.⁵¹

2.2. Parthlar Döneminde Persarmenia

Armenia bölgesi önce İskender'in ölümünden sonra ortaya çıkan Selevkos krallığının hâkimiyetine geçti. Parthların ortaya çıkışından sonra İran ve Armenia coğrafyası Parth idaresine geçti. Selevkoslar, MÖ 191 yılında Roma karşısında uğradıkları yenilgi ve ardından MÖ. 189 tarihindeki Apamea anlaşmasıyla büyük bir güç kaybetti. Bu nedenle Parthlar kolay bir şekilde İran ve Mezopotamya coğrafyasına yerleşmeye başladıkları gibi Armenia coğrafyası da Selevkoslardan bağımsız hale gelmeye başladı.⁵²

Armenia, Selevkoslar döneminde birkaç bölgeye bölünmüş ve bu ayırım zaman içinde bazı değişikliklere uğrasa da devam etmiştir. Bu dönemde Büyük Armenia; Yukarı Fırat'ın doğusunda ve Aras vadisi boyunca Van gölü civarında büyük bir alanı kapsayarak kuzeyde İberia'nın doğu sınırlarını kapsayan geniş bir alanı içine almaktaydı. Küçük Armenia; daha az verimli ve küçük bir krallık olarak yukarı Fırat'ın batısında bugünkü Sivas ve Erzincan sınırlarını içine alarak antik Kapadokya'ya kadar uzanmaktaydı.⁵³

Güneybatıda iki küçük krallık olan Sophane ve Kommagene, Orta Fırat ile birbirinden ayrılarak aralarında Melitine (Malatya) ovası uzanır. Sophane ve Kommagene coğrafi konumları itibarıyla bir tarafta Parth ve Armenia güçleri, diğer yandan ise Suriye ve Roma arasında tampon devletler olarak yer almışlardır.⁵⁴

Kommagene krallığı kuzeyinde Melitine (Malatya), doğu kısmı Euphrates (Fırat) ırmağı ve batısında Amanos dağları bulunan, başkenti Samosata olan bölgedir.⁵⁵ Fırat'ın batı yakasında kurulmuş bir antikçağ şehri olan Samosata günümüz Adıyaman ilinin Samsat

⁴⁹S. Payaslian (2007). *The History of Armenia*. Palgrave Macmillan, s.11.

⁵⁰ S. M. Çalış (2019). Küçük Armenia Krallığının Kuzeybatısı; Antiochia and Taurum, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), s. 311.

⁵¹ R.G. Hovannisian (2016). Ermeni Pağış Bitlis ve Daron Muş. (Çev.) Zülal Kılıç. R. G. Hovannisian (Ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 8.

⁵² T. Kaçar (2014). Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar, Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atınur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karacakaya (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler C I*, TTK, Ankara, s. 124.

⁵³ D. M. Lang (1978). *Armenia: Cradle of Civilization*, Allen Unwin, s. 124.

⁵⁴ age, s. 124.

⁵⁵ Güneydoğu Anadolu' da Diyarbakır'ın batısında yer alan bölge. Bknz: Alper Can, age, s. 503.

ilçesinde konumlanır. Şehrin kurulu olduğu alan Atatürk Baraj Gölünün yapılması ile sular altında kalmıştır.⁵⁶

Bu tampon devletlerden Urartu döneminde Supa-ni ismine sahip olan Sophane bölgesi, Ahameniş ve Selevkos imparatorluklarına dâhil olmuş, yerel prensler tarafından yönetilmiş, M.Ö. 3. Yüzyıl civarında Zariadris'in idaresine bırakılmış ve sonrasında bağımsızlığını elde etmiştir.⁵⁷ Sophane bölgesinin başkenti olan Arsamosata şehri Arsham tarafından (M.Ö. 260-228) kurulmuştur. Strabo, Sophane'nin başkentinin Karkathiokerta olduğunu söyler. Sophane bağımsızlığını kazandıktan sonra başkentinin yerini Torosların güneyindeki bölgede bulunan Karkathiokerta'nın almış olabileceği düşünülmektedir.⁵⁸

Apamea barışı sonrasındaki dönemde bölgede Roma'nın da görülmeye başlamasından sonra, siyasi süreçte değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Selevkoslar'a bağlı bulunan bölge valisi Aktaksiyas, Romalılara tabi olduğunu bildirerek bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece merkezi Armavir olan (Armenia'da, şimdiki Serdarabad) "Artaksias" krallığı ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Hem Roma hem de Parthlar tarafından tanınan bağımsız bir krallık olarak, Aras nehri üzerine yeni bir başkent inşa edilerek idari düzenleme yapılmış ve sınırlar belirlenmiştir.⁶⁰

Yeni kurulan başkent Artaxata, Erivan'ın yaklaşık 24 km kadar güney tarafında bulunmaktadır.⁶¹ Strabo şehri, Hannibal tarafından inşa edilen güzel bir yerleşim yeri ve korunaklı bir bölge olarak tanımlayarak, Aras nehri tarafından çevrelenen bir yarımada şeklinde tasvir eder. Üç tarafı sularla çevrili şehrin diğer yanı da hendekler ve çitlerle korunmaktadır. Kalesi saldırılara karşı su ile doldurulan hendekler ile çevriliydi. Eski başkent Armavir'e göre oldukça korunaklı ve ticaret yolları için elverişli bir konumdaydı. Yönetim merkezine yakın, Ararat ovasında ortaya çıkan şehirlerin en iyi bilinenlerinden birisi olan Artaxata, Armenia bölgesinin engebeli coğrafyasının el verdiği ölçüde yerleşime uygunluk göstermiştir.⁶²

Şehir M.S. 58 yılında Romalılar tarafından yıkılmış ve yeniden inşa edilmiş, Kafkasya'nın uzaktaki en büyük şehri olmuştur. İkinci kez M.S.163 yılında yine Romalılar

⁵⁶ M.C. Howatsan (2015). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. (Çev.) Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul, s. 840.

⁵⁷ R. H. Hewsen, age, s. 37.

⁵⁸ Strabo, age, s. 321, T.A. Sinclair (1987). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol I*, The Pindar Press, s. 82.

⁵⁹ N. Çetinkaya (1996). *İğdir Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 23.

⁶⁰ R. Panossian (2006). *The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst Company, s. 37.

⁶¹ Y. D. Bozkuş ve S.D. Küçükler, age, s. 71.

⁶² Strabo, age, s. 325, G. M. Cohen (2013). *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, University of California Press, s. 46, H. Kiepert (1881). *A Manuel Ancient Geography*, Macmillan and Co, s. 50, R. H. Hewsen, age, s. 62.

tarafından tahrip edildiğinde Valarsapat'ta yeni bir şehir kurulmuş ve Artasat'ın yerini almıştır.⁶³ Artaksiyas ve Sophane valisi Zariadris bağımsızlıklarını ilan etmelerinin akabinde sınır genişletmek üzerine harekete geçmiş ve bazı yerleri ele geçirmişlerdir. Hemen hemen Hazar denizi kıyılarına uzanarak Atropatene, kuzeyde İberialılardan (Gürcistan) Sevan gölü civarında geniş bir bölge, Karin bölgesindeki yaylaların çoğunu, Pontuslu yüksek dağlı kabilelerine ait bölgeler, Derksen (Dersim), Dertzan (Tercan) bölgeleri ele geçirilmiştir. Mush (Muş) civarında bulunan Daron (Muş) bölgesi de kalan Selevkos garnizonlarından temizlenerek hâkimiyet sağlanmıştır.⁶⁴ Artaksias krallığı, Artaksiyas ile devam etmiş ve M.Ö. son yüzyılda II. Tigran ile zirve noktasına ulaşmıştır.⁶⁵

2.2.1. II. Tigran Döneminde Persarmenia

M.Ö. 95 dolaylarında babası Artavasdes'in ölümü üzerine, Parthların yanında esir olarak tutulan II. Tigranes yine Parthların yardımıyla ülkesine geri döndü ve hizmetlerine karşılık olarak 72 vadiyi onlara bıraktı. Hükümdarlığı sırasında, Pontus kralı VI. Mithradates ile ittifak kurdu ve bu birliği daha da güçlendirmek için Mithridates'in kızı Kleopatra ile evlendi.⁶⁶ II. Tigran ilk olarak M.Ö. 94 yılında Sophane'yi ele geçirdi, böylece eski Eruandid topraklarının büyük bir kısmı üzerindeki gücünü pekiştirdi ve Kapadokya sınırına kadar ulaştı.⁶⁷ Sophane, Mezopotamya ve Suriye ile yakınlığı, Ahamenişlerin askeri güzergâhı olan Kral Yolu ile Roma ana ikmal noktasının geçiş hattında olması ile önemli bir coğrafyaydı. Doğudaki Medz Hayk (Büyük Armenia) ve Pokr Hayk (Küçük Armenia)'dan sonra gelen diğer önemli coğrafi bölgedir.⁶⁸

II. Tigran Kapadokya'yı da ele geçirmek için yeltenmiş olsa da Euphrates (Fırat)'ın batısından, Toros dağlarının kuzeyinde kalan hiçbir bölgede kalıcı bir hâkimiyet kuramadı. II. Tigran kayınpederi VI. Mithradates'in idaresinde olan Küçük Armenia bölgesine saldırmamış, imparatorluğunun büyümesine rağmen hâkimiyeti döneminde Armenia'ı tek bir yönetim altında toplayamamıştır.⁶⁹

⁶³ R. H. Hewsen, age, s. 62.

⁶⁴ Strabo, age, s. 323-325, D. M. Lang (2006). Iran, Armenia and Georgia, Ehsan Yarshater (Ed.) *The Cambridge History of Iran 3(1)*, Cambridge University Press, s. 513, T. E. Şahin (2014). *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*, Berikan Yayınevi, s. 291.

⁶⁵ N. Garsoïan (2004a). The Emergence of Armenia, Richard G. Hovannisian (Ed.) *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol. I*, St. Martin's Press, New York, s. 47.

⁶⁶ N.C. Debevoise (1938). *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press, s. 45.

⁶⁷ Simon Payaslian, age, s. 19.

⁶⁸ R. G. Hovannisian (2017). Ermeni Dzopk/ Kharpet/Harput. (Çev.) Zülal Kılıç, Richard G. Hovannisian (Ed.) *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Harput*, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 9.

⁶⁹ R. H. Hewsen (2001), age, s. 34.

II. Tigran yaptığı istilalar sonucu genişleyen sınırlarından sonra Artaxata yerine yeni başkenti olarak Arzanene’de yer alan Tigranokerta’yı kurdu. Eski başkentten merkeze uzaklığı ve yetersiz oluşu bir kasabadan farksız konumda kalmasına sebep olmuş ayrıca Hellenistik dönem etkisi ile adına ihtişamlı bir başkent kurulmasını isteyen II. Tigran’ın bu talebi doğrultusunda yeni başkent inşa edilmiştir.⁷⁰

Coğrafi olarak yeri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Günümüz Diyarbakır ilinin Silvan ilçesi sınırları içinde olduğu varsayılmaktadır. Dicle nehrinin batı yakasında bulunan Amida bir görüşe göre Tigranokerta’nın esas yeridir. Bir başka görüşe göre eski bir Asur kasabasının olduğu bir alanda inşa edilmiştir. Tigran şehre kendi adını vermiş ve Armenia kralı olarak ilk taç taktığı yerde şehri kurdu. Yeri konusunda tam bir fikir birliği bulunmamaktadır.⁷¹

Tigran şehre tahrip ettiği Yunan şehirlerinden insanları yerleştirmiştir. Kent nüfusunu ele geçirdiği yerlerdeki direniş gösteren şehirlerin sakinlerinden seçerek yaklaşık 300 bin kişiyi şehre yerleştirdiği bilinmektedir. Kilikya, Kapadokya bölgelerindeki şehirlerden sürülen kişiler Tigranokerta’nın yerleşim yeri olarak ilk sakinleri olmuşlardır.⁷²

M.Ö. 92’de Tigran ve VI. Mithradates Kapadokya’nın işgali için anlaşma yaptı böylece; fethedilen toprakların kontrolünün VI. Mithradates’e, kölelerin ve taşınır malların da II. Tigran’da kalmasına karar verildi. II. Tigran’ın VI. Mithradates ile ittifak kurması ve Kapadokya’nın işgali Roma’yı harekete geçirdi ve General Lucius Cornelius Sulla, Kapadokya’yı savunmak için gönderildi.⁷³ Mithradates’in güçlerine karşı, daha az askeri kuvvet ile Kapadokya’ya gelen Sulla, gerek bölge coğrafyasının zorluğu, gerekse Mithradates’in güçlerinin baskınlığından dolayı barış yapmak zorunda kaldı. Daha sonra yaptığı ikinci bir sefer ile bölgede hâkimiyet sağlayarak Ariobarzanes’i tekrar kral yaptı ve Armenia güçlerini bölgeden kovdu. Böylece Parth ve Kapadokya krallıklarıyla Euphrates (Fırat) sınırında anlaşma yaparak geri döndü.⁷⁴

Bu ittifak Anadolu’yu ele geçirmek isteyen VI. Mithradates için faydalı oldu. Lucullus tarafından Pontus ordusu Kapadokya’da bozguna uğratıldı ve Mithradates, Armenia’ya kaçtı. Lucullus, Appius Claudius’u Armenia ülkesine elçi olarak görevlendirdi ve Tigran’dan, VI. Mithradates’i kendilerine iade etmesini talep etti. Tigran ise kayınpederine ihanet etmeyi

⁷⁰ M. A. Kaya (2019). *Türkiye’nin Eskiçağ Tarihi III*, Bilge Kültür Sanat, s. 420.

⁷¹ G. M. Cohen, age, s. 50, Alper Can, age, s. 955, R. H. Hewsens, Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa, *Armenian Tigranakert/ Diarbekir and Edessa/ Urfa*, R. G. Hovannisian (Ed.), Mazda Publishers, U.S.A, s. 53.

⁷² Alper Can, age, s. 955.

⁷³ Simon Payaslian, age, s. 19-20.

⁷⁴ M. Arslan (2007). *Mithradates VI Eupator Roma’nın Büyük Düşmanı*. Odin Yayıncılık, s. 105.

reddettiği için bunu kabul etmedi.⁷⁵ VI. Mithradates'in politikaları Roma ile Armenia'yı karşı karşıya getirdi. Daha sonra Roma komutanı Lucullus ile yaptığı savaşta, kaçarak II. Tigran'a sığınan VI. Mithridates güç topladı ve Lucullus' un ordusunu dağıttı.⁷⁶

İ.Ö. 66 yılında genç Tigran babası II. Tigran'a karşı çıkardığı isyan sonrasında Parthlara sığınarak Armenia'ya karşı harekete geçmelerini sağlamış, Artaxata'ya kadar istila edilmesine neden olmuştur. Parth kralı Phraates'in bölge hâkimiyetini kendisine bırakıp çekilmesine rağmen babasının karşısında tutunamamış ve bu sefer Roma komutanı olan Pompeius'a sığınmıştır. Bu hareket Roma Parth siyasi ilişkilerinin Armenia yüzünden bozulmasının başlangıcıdır.⁷⁷ Dönemin önemli güçleri arasında kalan Armenia bölgesi, Artaksiaslar boyunca dalgalı bir siyaset izlemek zorunda kalmıştır.

II. Tigran'dan sonra Artaksias hanedanı, ara sıra saldırılara rağmen iki imparatorluk arasındaki denge siyasetine devam etti. Hanedan, arka arkaya bir iç karışıklık döneminden sonra M.S. 10'da son buldu. Daha sonra bütün Armenia, Roma hakimiyetine geçti.⁷⁸

Artaksiasların ardından, Parth Arshakuni hanedanının üyesi olan Vonones Romalıların desteği ile Armenia tahtına oturdu. Vonones'in kısa süreli hükümdarlığının ardından (3 yıl) imparator Tiberus'un varisi; Artasat'a, Zeno isminde daha sonra Artaxias adını alan bir Pontik prensi hükümdar yapılarak M.S. 18' den M.S. 35'e değin tahtta kalması sağlandı. Zeno sonrasında Parth kralı III. Artabanos, Armenia'nın idaresini ele geçirmek için girişimler yaptı, oğulları Arşag ve Orodes'i Armenia üzerine gönderdi.⁷⁹ Bu dönemde Parthlar Armenia'nın yönetimini elde etmek için çabalasalar da Roma'nın baskın gücü sayesinde İberia kralları Armenia tahtına getirildiler.

2.2.2. Parthlar ve Romalılar Arasında Persarmenia

M.S. 51 yılına gelindiğinde İberialı kardeşler arasında yaşanan taht kavgası nedeniyle Parthlar, Armenia'nın idaresini ele geçirmek için büyük bir fırsat elde etmişlerdir. İberia kralı Pharasmanes oğlu Radamistus ile beraber Armenia'nın kralı olan kardeşi Mithridates'e ihanet ederek onu öldürmüş, böylece Radamistus tahta gelmiştir. Parth kralı I. Vologesus, bu durumu fırsat bilerek resmi bir savaş olmadan Artaxata ve Tigranocerta şehirlerini ele geçirmiştir.

⁷⁵ Memnon (2007). *Herakleia Pontike Tarihi*. (Çev.) Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul, s.81-83.

⁷⁶ M. T. Cicero (2003). *Pompeius'un Yetkisi Hakkında*. (Çev.) Ü. Fato Telatar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 16.

⁷⁷ K. T. Özcan (2014). Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma- Parth Hakimiyet Mücadelesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), s. 57-58.

⁷⁸ Razmik Panossian, age, s. 37.

⁷⁹ N. Garsoian (2004b). The Arsakuni Dynasty, Richard G.Hovvanisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol I*, St. Martin's Press, New York, s. 64.

Radamistus'ı yerinden ederek kardeşi Tiridates'ı tahta çıkarmıştır.⁸⁰ Bu dönemde Roma'nın kötü idaresi ve İberialıların saldırıları Ermenilerin Tiridates'in idaresini kabul etmesine zemin hazırladı.⁸¹ Böylece Roma yerine Parth idaresi tercih edilmiştir. Fakat sonra ağır geçen bir kış ve yetersiz tedarik edilen malzemeler Vologesus'u vazgeçmeye zorladı. Böylelikle Radamistus tekrar tahta geçmek için bir işgal hareketine kalkışsa da başarılı olamadı ve kaçmak zorunda kaldı. Tiridates tekrar Ermeni idaresinin başına geçti.⁸² Bu süreçte Armenia halkı İberia idaresinde olmak istememiş ve fırsatını yakaladığında isyan etmiştir. Bu şiddetli başkaldırının sonucunda Vologesus'un eşiyle beraber atına atlayıp kaçtığından hatta eşini yolda bırakıp gittiğinden bahsedilmektedir. Tacitus ve Movses'e göre; Vologesus o sırada hamile olan eşiyle beraber kaçarken, eşi daha fazla dayanamamış ve geride kalmıştır. Eşinin sağ olarak düşman eline geçmesini istemeyen Vologesus, onu hançerleyerek Araxes (Aras) nehrine atmış ve İberia'ya doğru kaçmaya devam etmiştir. Daha sonra canlı olarak ele geçirilen eşi Zenobia, Artaxata şehrine götürülerek yarası sarılmış ve Tiridates tarafından soyluluğuna yakışır muamele görmüştür.⁸³

M.S.54 yılında imparator Nero döneminde, imparatorluğun en iyi generali Corbulo komutasındaki ordu Doğuya doğru gönderildi. Büyük Armenia'nın kuşatılmasına yardımcı olması için Sophane ve Küçük Armenia'da iki vasal devlet kuruldu.⁸⁴ Kraliyet nişanlarıyla birlikte Küçük Armenia'yı Aristobulus'a ve Sophane bölgesini Sohaemus'a verdi.⁸⁵ M.S. 57 yılı sonlarında Corbulo askerlerini Erzurum yakınlarındaki kışlık bölgelere taşıdı. İlkbaharda Ermeni başkentine doğrudan yürüdü.⁸⁶ Bu aşamada Roma'nın tüm gücünden faydalandığı için komşu krallıklar da Corbulo ile beraber hareket ediyordu. İberia kralı Parsamanas kuzeyden, Kommagene kralı Antiokhos da güneybatıdan Armenia'ya saldırıyordu.⁸⁷ Artaşat'a giren Corbulo, Tiridates kaçtığı için şehirdeki iktidarsızlığın farkındaydı ve şehri ateşe vererek neredeyse yok etti. İstilaya direnen tüm yerleri tahrip etti. Roma ordusunun krallığın diğer

⁸⁰ Tacitus (2004). *The Annals*. (Çev.) A.J.Woodman, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, s. 235.

⁸¹ G. A. Bournoutian (2016). *Ermeni Tarihi*. (Çev.) Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul, s. 48.

⁸² Tacitus, age, s. 235.

⁸³ Tacitus, age, s. 235-236.

⁸⁴ N. Garsoïan (2004b). The Arsakuni Dynasty. Richard G.Hovvanisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol I*, St. Martin's Press, New York, s. 66.

⁸⁵ Tacitus, age, s. 248.

⁸⁶ Nina Garsoïan (2004b), age, s. 66.

⁸⁷ Rene Grousset, age, s. 105.

bölgelerinde işlediği yıkımlardan korkan Tigranokerta sakinleri, daha hafif bir muamele görmek için teslim oldular ve böylelikle hayatları bağışlandı.⁸⁸

Bu dönem içinde Armenia tekrar Roma idaresi altında varlık gösterdi. Ermeni sınır bölgeleri bir Roma garnizonunun denetimi altında Pontus, İberia, Kommagene ve Küçük Armenia' daki müttefik yöneticilere dağıtıldı.⁸⁹

Bu süreçten sonra Parth kralı Vologesus, Armenia tahtına Roma tarafından atanan V. Dikran'ın yerine tekrar kardeşi Tiridates'in geçmesi için hamle yapmıştır. Romalı Caesennius Paetus özel komutan olarak görevlendirildi. Armenia'yı güvence altına almak veya Parthları uygun şartlara ikna etmek için Roma askeri gücünü gösterse de, Rhandaia' daki fena yenilgisi akabinde göstermek zorunda kaldığı taviz, Parthlara Armenia'da üstünlük sağladı ve Roma'nın imajına zarar verdi.⁹⁰

Paetus, yenilgiye uğratılıp anlaşmaya zorlandıysa da daha sonra Corbula üstünlük sağlamış ve Armenia'a gelmiştir. Cassius'a göre Nero; Tiridates'e, Roma'ya gelirse Armenia'nın idaresinin kendisine bağışlanacağını bildirdi. Böylece Corbulo ve Tiridates, Rhandaia yakılarında bir anlaşma yaptılar. Tiridates; Ermeniler, Parthlar ve Romalılardan oluşan bir kalabalığın arasında tacını çıkararak Nero'nun önüne koydu. Böylece Roma'ya tabi olmayı kabul etti.⁹¹ Rhandaia anlaşması her iki taraf içinde tolere edilebilir bir çözüm sağladı. Parth Arşak sülalesinin küçük bir kolu Armenia'da hüküm sürecekti ancak tacını Roma imparatorunun elinden alacaktı. Roma ise sadece Arşaklardan birini taht için seçebilirdi.⁹² Yine Cassius; Tiridates ve ailesinin Roma'ya yaptığı uzun yolculuktan ve gösterişli taç giyme töreninden ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Kalabalık önünde Tiridates, imparatorun elinden taç giyerek ona tabi olduğunu bildirmiş, Nero'da ona Armenia topraklarının hamiliğini vermiştir.⁹³

M.S. 66 yılına tarihlendirilen bu taç giyme töreni sonrasında Armenia sınırları; Büyük Armenia ve Sophane dâhilindeyken, Küçük Armenia ise Roma egemenliğinde kalmıştır.⁹⁴ Rhandaia anlaşması ve sonrasındaki taç giyme töreni ile Armenia'nın idaresi Parth Arşaklar sülalesi ile devam etmiştir. M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda taht, "Armenia'nın Büyük Kralı" olarak

⁸⁸ D. Cassius. Dio's Roman History Vol. VIII. (Çev.) Earnest Cary, s. 120, M. Chamich (1990). *History of Armenia*. (Çev.) Johannes Avdall, J. C. & A. L Fawcett, Inc, New York, s. 120.

⁸⁹ Nina Garsoïan (2004b), age, s. 66.

⁹⁰ B. Campbell (2002). War And Diplomacy: Rome and Parthia, J. Rich ve G. Shipley (Ed.), *War And Society in the Roman World*, Routledge, London and New York, s. 230-231.

⁹¹ Dio Cassius, age, s. 123-127.

⁹² N. Garsoian (2004b), age, s. 67.

⁹³ Dio Cassius, age, s. 139-147.

⁹⁴ Y. D. Bozkuş ve S. D. Küçükler, age, s. 94.

bilinen Parth kralının akrabalarının yönetimi için ayrılmıştır. Bu gelenek siyasi koşullara bağlı olarak erken Sâsânî dönemine kadar devam etmiştir.⁹⁵

Tiridates'in taç giyme töreni, Parth Arşaguniler idaresinin başlangıcı olarak bilinse de, imparator Trajanus dönemine kadar kronolojik olarak detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde Parth kralı Hüsrev, Armenia tahtında olan Aksiadares'i tahttan indirmiş ve yeğeni Parthamasiris'i çıkarmıştır. Roma'ya danışmadan yaptığı böyle bir hareket tepki çekerek sözde savaş nedeni sayılmış ve M.S. 113 yılında, doğu üzerine bir sefer hareketi başlamıştır.⁹⁶ İmparatorun ilerlemesinden korkan Hüsrev, gururunu bir kenara bırakarak elçiler ile beraber hediyeler de göndermiş; bağışlanarak, taht değişikliğinin onaylanmasını istemiştir. İmparator ise ona herhangi bir cevap vermemiş ve hediyeleri de kabul etmeyerek ilerlemesinde devam etmiştir.⁹⁷

Trajanus, kendisiyle mektuplarla iletişim kuran Parthamasiris'e de çok sert davranmıştır. Kral olarak imzaladığı mektubuna cevap yazmamış, sonraki yazdığı mektupta Kapadokya valisini istemesine rağmen dikkate almamış, valinin oğlunu yanına göndermiştir.⁹⁸ Trajanus doğu seferi esnasında hem Hüsrev'e hem de Parthamasiris'e uyguladığı saldırgan diplomasi ile uzlaşma veya müzakere ile ilgilenmediğini sadece istila fırsatı aradığını belli etmiş, diplomatik kanalları etkisiz kılmıştır.⁹⁹

Seferine devam eden Trajanus, Arsamosata ve Satala¹⁰⁰ yönünde doğru ilerlemiş ve sonrasında Elegia (Erzurum)'daki kampında Parthamasiris ile görüşmüştür. Tiridates'in Nero'nun elinden aldığı gibi krallığı geri almak isteyen Parthamasiris, tacını imparatorun önüne bırakarak beklemiştir. Trajanus Armenia'nın Roma'ya ait olduğunu bu sebeple kimseye verilemeyeceğini ve Romalı bir vali tarafından idaresinin sağlanacağını söylemiş ve Parthamasiris'in istediği herhangi bir yere gitmesine izin verdiğini bildirmiştir.¹⁰¹ Buna rağmen Parthamasiris imparatorun huzurundan ayrıldığında kendisinin yanında görevlendirilen Roma

⁹⁵D. M. Lang (2006), age, s. 517.

⁹⁶ A. D. H. Bivar (1986). The Political History of Iran under the Arsacids, Ehsan Yarshater (Ed.), *CHI Vol. 3(1)*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 87.

⁹⁷ Dio Cassius, age, s. 393-395.

⁹⁸ Dio Cassius, age, s. 397.

⁹⁹ B. Campbell, age, s. 234-235.

¹⁰⁰ M.S.1 yüzyılda Karadeniz ile Kuzey Suriye arasında, kuzey güney doğrultuda giden sınır yolu ile Kuzey Anadolu'dan Ermenistan'a giden yollar üzerinde kurulan lejyoner kalelerden birisi. Bknz: O. Nicholson (2018). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity Vol II*, Oxford University Press, s. 1335.

¹⁰¹ Dio Cassius, age, s. 397-399.

süvari birliği tarafından öldürülmüştür.¹⁰² Böylelikle Armenia bir kez daha bir Roma eyaletine dönüşmüş ve bölgenin istila hareketine devam edilmiştir.

Trajanus'un ölümünün ardından yerini alan Hadrianus, fetih politikasından vazgeçerek yeni düzenlemelerde bulunmuş, Fırat Irmağı'nı tekrar Roma'nın doğu sınırı yapmıştır. Armenia'yı Parth kralı Vologases'e vererek, yeniden Roma'ya bağlı bir krallık olmasını sağlamış ve Parthamaspatēs'i de Osrohoene¹⁰³ kralı yaparak Parthlarla da arayı düzeltmiştir.¹⁰⁴ Bu dönemde Küçük Armenia'da sınır denetimi sağlamak amacıyla bir Roma ordugâhı yerleştirilmiştir.¹⁰⁵ Vologases, uzun idaresi döneminde egemenliğini genişletti. Vağarşabad (Eçmiyadzin) şehrini kurdu. Armenia açıkça zenginleşti. Ancak saltanatının sonuna doğru kuzeyden gelen saldırılar yüzünden sıkıntı çekmiş Roma'dan yardım istemiştir.¹⁰⁶ M.S. 144 yılına kadar görev yaptığı bilinen Vologases'in ardından yaklaşık 161 yılına kadar Armenia tahtının durumu tam olarak bilinmemektedir.

161 yılında Parth kralı III. Vağarş'ın, Roma'nın seçtiği kralı azledip yerine Pakaros adlı bir Arşaguni'yi getirmesi yüzünden, Kapadokya valisi Sedatius Severianus ile çatışma yaşanmış ve yenilen vali canına kıymıştır. Bunun üzerine imparator Marcus Aurelius komutanlarından Priscus'u Armenia üzerine göndermiştir. Priscus, Pakaros'u tahttan alarak yerine Sohaemus'u getirmiş böylelikle Armenia'da yine Roma hâkimiyeti sağlanmıştır.¹⁰⁷ Çok geçmeden ortaya çıkan bir anlaşmazlık yüzünden 165 yılında Roma tekrar harekete geçmiş, Ctesiphon (Tisfun)¹⁰⁸ ele geçirilmiş ve Parth sarayı da tahrip edilmiştir. Parthların karşılık verememesinin sebebinin bu dönemde ortaya çıkan çiçek hastalığı salgınıyla uğraştıkları için olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁹

Sohaemus'un tahtta geçirdiği sürenin ardından, M.S. 180 yılında Vologases'in Armenia tahtının idaresine geçtiği bilinmektedir. Daha sonra Vologases İran'a geçmiş ve M.S. 191

¹⁰² Nina Garsoïan (2004b), age, s. 69.

¹⁰³ Mezopotamya'nın kuzeybatısında Habur ve Fırat nehirleri arasındaki bölge. Bknz: A. Can, age, s. 679.

¹⁰⁴ M.A Kaya ve K. T. Özcan (2016). Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler, Burak Takmer ve Ebru N. Akdoğu Arca (Ed.), *Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Kabalıcı, İstanbul, s. 495.

¹⁰⁵ Rene Grousset, age, s. 108.

¹⁰⁶ Nina Garsoïan (2004b), age, s. 70.

¹⁰⁷ Rene Grousset, age, s. 109.

¹⁰⁸ Ctesiphon (Tisfun) kenti Dicle'nin batı yakasında kurulmuş olan Seleukeia kentinin karşısına kurulmuş, nehrin ayırdığı iki kent daha sonra birleştirilmiştir. Dicle ile Diyala nehirlerinin bir araya geldiği bölgede bulunan antik Opis kentinin kalıntılarının olduğu alana kurulan Ctesiphon, Parthların başkentidir. A.Bakır ve A. Altungök(2014).Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Meda'in, Belleten, 78(281), s. 6.

¹⁰⁹ A. D. H. Bivar, age, s. 93.

yılında krallık yapmıştır. Eski Armenia tahtının kralı Parth krallığı yaptığı sene Armenia kralı olarak oğlu I. Khosrov'un 193-211 yılları arasında göreve geldiği bilinmektedir.¹¹⁰

Septimus Severus' un M.S. 198' deki Parth seferinin sonucunda da idari düzen bozguna uğradı. Mezopotamya' ya ulaştığında Euphrates (Fırat) kıyısından bol kereste sağlayarak gemi yapımını tamamladıktan sonra Seleucia ve Babil'i ele geçirdi. Daha sonra Ctesiphon (Tisfun)'u da işgal ederek askerlerin şehri yağmalamasına izin vermiş, yaklaşık yüz bin kadar insanı esir almış ve çok sayıda insanı öldürmüştür.¹¹¹ Severus' un seferi askeri olarak başarılı olsa da Armenia üzerindeki belirsizliğin çözülmesine imkân sağlamamıştır. M.S. 214 yılında I. Khosrov'un krallığının sona ermesi Armenia'da Romalıların gücünü kıran bir etkiye sahip olmuştur.¹¹²

2.3. Sâsânî Devletinin Kuruluşu Sırasında Persarmenia

Sâsânî devletinin kurucusu olan Erdeşir rivayet edildiğine göre; İstahr'da dünyaya gelmiştir. Sâsânî devlete ismini veren dedesi Sasan, İstahr'daki Enahiz adlı bir ateşgedenin sorumlusu olan nüfuslu bir kişiydi.¹¹³ Erdeşir'in babası olan oğlu Babek'de Buhtegan nehri kenarında bulunan Hire adı verilen şehrin valisiydi. Erdeşir, Guçihir hanedanına bağlı Darabgird şehrine argabad¹¹⁴ olarak atandı.¹¹⁵

Kısa bir süre sonra, yaklaşık 205/6 yılında babası Persis'in başkenti İstahr krallığını ele geçirdi. Papak'ın ölümü ve İstahr krallığının varisi oğlu Shapur'un kaza sonucu ölmesinden sonra Erdeşir şehre döndü ve kral ilan edildi. Sonraki birkaç yıl içinde Erdeşir, bölgedeki siyasi nüfuzunu kademeli olarak genişletti. Darabgird'den doğuya doğru ilerledi, Kerman'ın kontrolünü ele geçirdi ve burada yerel Parth kralı Balash'ı öldürerek oğullarından birini vali olarak atadı ve ordusunu körfez bölgesine taşıdı. Şehrini kurarak sarayını inşa etti.¹¹⁶ Erdeşir'in ilerlemesi esnasında yerel beyliklerin baskı ve zulümlerinden bıkan bölge halkı kendisine kolayca itaat etti. Böylece Erdeşir kısa sürede çok sayıda insanı etrafına topladı ve kendisine direnen mahalli idarecilerin tamamını öldürerek Mülükü't Tavaif'i ortadan kaldırdı. Bundan dolayı onun hükümdarlık devrine birlik hükümdarlığı denir.¹¹⁷

¹¹⁰ Y. D. Bozkuş ve S. D. Küçükler, age, s. 94.

¹¹¹ Dio Cassius, age, s. 219.

¹¹² İ. T. Cinemre, agt, s. 80.

¹¹³ Taberi (1982). *Tarih-i taberi Tercemesi CII*. (Çev.) Mehmed Eminoglu, Can Kitabevi, İstanbul, s. 187.

¹¹⁴ Partlar döneminde mahalli krallara verilen askeri bir lakap. Bknz: A. Altungök (2015). *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, s. 47.

¹¹⁵ age, s. 46-47.

¹¹⁶ M. Brosius (2006). *The Persians*, Routledge, s. 139-140.

¹¹⁷ Mesudi (2018). *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*. (Çev.) Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, s. 79.

Parth Kralı IV. Artabanus, Erdeşir'in onayını almadan kendi kendini Parth kralı ilan etmesi ve yeni bir şehir kurması ile meydan okumasını görerek üzerine kuvvet gönderdi. Başarısız olan bu sefer sonucunda kendisi yüzleşmek için bir ordu topladı.¹¹⁸ Bunun üzerine Parth hükümdarı Artabanus'un tepkisi ile Sâsânî hanedeni ile Parthlar arasında amansız savaşlar başladı. Parth krallığı dönemi Artabanus'un, Erdeşir tarafından öldürülmesiyle son buldu.¹¹⁹ Mahalli krallıkları ele geçirip güçlenerek ilerleyen Erdeşir ile Artabanus arasında 224 yılında gerçekleşen son savaş olan Hormuzdegan savaşında, Artabanus öldürülmüş ve devletine son verilmiştir.¹²⁰

Taberi'ye göre bu siyasi hırsın altında yatan sebep; Büyük İskender tarafından öldürülen Dara'nın intikamını almak ve hükümdarlığı asıl hak eden taraf olan Pers soylu ailesinin devamından gelmesini sağlamaktır.¹²¹ Sâsânîler geçmişte Perslere ait olduklarını bildikleri tüm topraklarda hak iddia ettikleri için mirasçı gibi davranmışlardır. Erdeşir de Perslerin bir zamanlar Yunan denizine kadar ellerinde tuttıkları her şeyi geri kazanacağı ile övünüyor, tüm bunların atalarından kalan kendi hakkı olduğunu iddia ediyordu.¹²² Artabanus IV'ün ölümü hemen Parth imparatorluğunun ölümünün sinyalini vermedi. Yerel krallıklar, Erdeşir'in yaklaşık 225-227 yılları arasında sefer düzenlediği Mezopotamya, Medya ve Armenia dâhil olmak üzere, özellikle imparatorluğun batı kesiminde yeni güce direnen Parthlı yöneticiler tarafından yönetiliyordu. Ancak 224/226 sonbaharında Erdeşir, Parth kraliyet başkenti Ctesiphon (Tisfun)'un kontrolünü ele geçirmeyi başardı ve burada resmi bir törenle 'Kralların

¹¹⁸ Maria Brosius, age, s. 140.

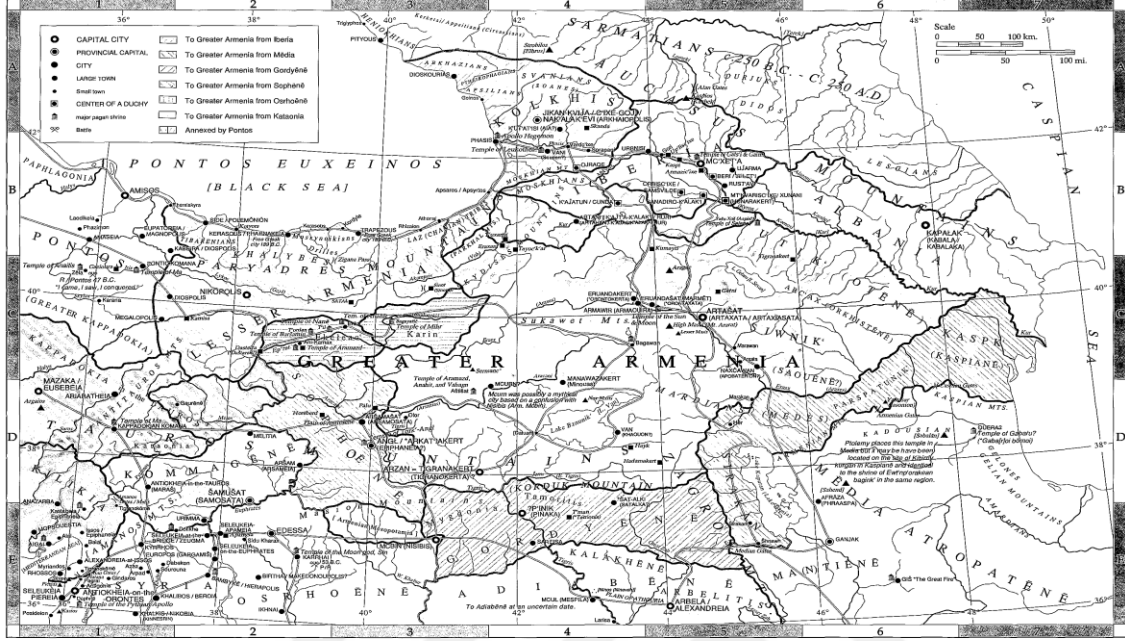
¹¹⁹ Agathangelos (1976). *History of Armenians*. (Çev.) R.W. Thomsan, Albany State University of New York Press, New York, s. 35.

¹²⁰ Ahmet Altungök, age, s. 49-50.

¹²¹ Taberi, age, s. 187.

¹²² Dio Cassius, age, s.484, Maria Brossius age, s.140.

Kralı' olarak saltanatını başlattı.¹²³ Agathias'a göre Erdeşir'in tahta çıkış tarihi Severus Alexander'in dördüncü yılına denk gelmektedir. Bu da 226 yılına tekabül eder.¹²⁴

Harita 1 2.1. Partlar Devri Armenia

(R.H.Hewsen, *Armenia A Historical Atlas*, s.35)

¹²³ Maria Brossius, age, s. 140 vd.

¹²⁴ Agathias (1975). *The Histories*. (Çev.) Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin-New York, s. 126.

3. III. YÜZYILDA PERSARMENİA

3.1. Erdeşir Döneminde Persarmenia'nın Durumu

Parthların yıkılması ile Erdeşir, Horosan tarafına ilerlemiş Segestan, Eberşehr, Merv, Harzem ve Belh gibi önemli mevkileri idaresine katarak doğudaki konumunu güçlendirip batı yönüne doğru harekete geçmiştir.¹²⁵ İmparatorluğu Oxus (Amuderya) Nehri'nden Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Sâsânîlerin sınırları doğuda İndus'a, batıda Fırat'a kadar uzanarak Roma İmparatorluğu ile sınır olarak kaldı.¹²⁶

Rhandeia anlaşmasından Parthların yıkılışına değin olan sürede Armenia bağımsızlığını korumuştur. Parth Arşakîlerin yerini İran'da Sâsânîler aldığıında, Armenia'da üzerindeki Arşak hâkimiyeti de tehlikeye girdi. Arşaguni şeklinde ifade edilen Armenia'daki Arşak sülalesinin Ermeni kolu, İran'da Arşakların yaşadığı sonu yaşamasa da bundan böyle Sâsânîlere karşı bağımsızlık mücadelesi vermeye devam etti.¹²⁷

Agatangelos'a göre, Armenia kralı II. Tiridates¹²⁸, Parthların yıkılışının ardından Sâsânî üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Bunun için büyük bir ordu toplamaya çalıştı. Kafkasya halkları; Albania, İberia ve Alanlardan yardım istemiştir. Hunlar ve Kuşanlarla da birlik olmaya çalışmıştır. Bazı prensler ve beyliklerin Sâsânî yanlısı olmasına rağmen, oluşturulan ordu ile başarı elde edildiği ve Sâsânî krallığını yok etmeyi amaçladığından bahsedilmektedir.¹²⁹

Sınırlarını genişletmek için hareket eden Erdeşir, Roma toprakları üzerine sefere çıkarak Nisibis (Nusaybin)'i ele geçirmek için kuşattı (M.S. 229). Bunun üzerine imparator Severus Alexander ordunun Antioch (Antakya)'da toplanması emrini verdi. Planı kuzeyden Armenia dağlarına, batıdan Mezopotamya'ya ve güneyden kendi emrindeki kuvvetlerin ana kısmı ile Suriye çölü ile Dura-Europas¹³⁰ üzerinden üç koldan eşzamanlı bir saldırı gerçekleştirmektir. Roma birliklerinin bu seferi, Erdeşir'i M.S. 232'de Nisibis (Nusaybin) kuşatmasını kaldırmaya zorladı. Severus Alexander'in Antakya'ya çekilmesi ile sefer sona erdi.¹³¹

¹²⁵ Ahmet Altungök, age, s. 51.

¹²⁶ Maria Brossius, age, s. 142.

¹²⁷ Rene Grousset, age, s. 111.

¹²⁸ Agatangelos II Tiridates'in ismini Mısır yazıtlarındaki Hüsrev formuyla kullanmıştır. Bkz: İ. T. Cinemre, agt, s. 82.

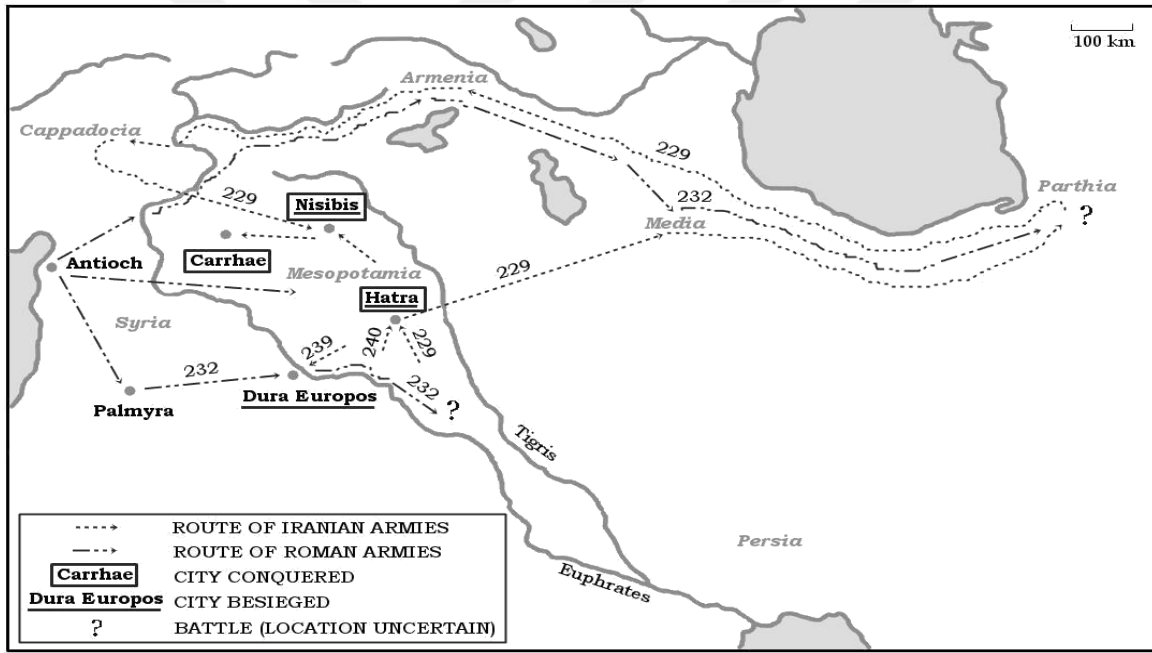
¹²⁹ Agatangelos, age, s. 35-43.

¹³⁰ Suriye'nin güneydoğusunda Selevkoslar devrinde inşa edilen kent. M.Ö 100- M.S. 165 arası Part, M.S.165- M.S.265 arası dönemde Roma ve M.S.257 yılında Sâsânî hâkimiyetinde kalmış, Ammianus Marcellinus'a göre M.S. 363'te tek edilmiştir. Bknz: Alper Can, age, s. 283.

¹³¹K. Maksymiuk (2015). *Geography of Roman Iranian Wars*, Siedlce, s. 29.

Severus'un hayatta olduğu M.S. 231- 233 arasındaki savaş döneminde ne Erdeşir ne de Romalılar birbirlerini yenmeyi başaramadılar. Severus, Erdeşir'e yazdığı bir mektupta, Roma İmparatorluğu'nu işgalinin diğer komşularını fethetmesi kadar başarılı olmayacağını açıkça belirtmişti.¹³²

Alexander Severus'un M.S. 235 yılındaki ölümü Erdeşir'in kaderini değiştirdi. Roma'nın istikrarsızlaşması ve sözde askeri imparatorların tahta çıkması idari boşluk yarattı. Erdeşir'in hükümdarlığının son zamanları ve oğlu I. Şapur'un (241-272) döneminde Roma yıpratıcı yenilgiler aldı. 237-239 yılları arasında üst Mezopotamya fethedilerek Nisibis (Nusaybin) ve Carrhae (Harran) alındı. 239 yılında Dura-Europos ve bir yıl sonrada Romalılara karşı bir üs olarak kullanılmak amacıyla sefer düzenlenen, İpek Yolu'nun batı bölgesindeki önemli merkezlerinden Hatra'da Sâsânî güçlerine yenik düştü.¹³³

Harita 2 3.1. Sâsânî Kuruluş Sonrası Armenia (229-240)

(K. Maksymiuk, *Geography of Roman Iranian Wars*, s.29.)

¹³² T. Daryaee (2009). *Sâsânîan Persia The Rise and Fall of an Empire*, I.B.Tauris & Co, New York, s. 4

¹³³ Dio Cassius, age, s. 484, Maria Brossius, age, s. 142, Tauraj Daryaee, age, s. 4, M. Tezcan, age, s. 229.

3.2. I. Şapur Döneminde Persarmenia'nın Durumu

3.2.1. I. Şapur Dönemi Armenia Sorunu

I. Şapur babası Erdeşir'in ölümünden sonra (M.S. 241) yılında Sâsânî idaresinin başına geçmiştir. Onun devri hem Sâsânî dış siyaseti hem de iç işlerinde aktif geçen bir dönem olmuştur. Mesudi'ye göre I. Şapur; babası Erdeşir devrinde ortaya çıkıp yeni bir din yaymayı amaçlayan Mani sayesinde Mecusilikten vazgeçip, Maniheizm'i benimsemiş fakat sonra tekrar Mecusiliğe dönmüştür.¹³⁴ Mani'ye siyasi olarak ondan fayda sağlamak için sahip çıkmıştır. İktidarının son dönemlerinde dış politikada olduğu kadar iç politikada aktif olarak geçirmiş; yeni şehirler, barajlar ve kanallar açarak bayındırlık işleri ile meşgul olmuştur. Ülke içerisinde merkeziyetçi yapıyı güçlendirerek her yönüyle Sâsânî ülkesinin ilerde olmasını amaçlamıştır. Saltanatı dönemince halkına adaletli davrandığı ve halkı tarafından sevildiğinden bahsedilmektedir.¹³⁵

Dönemin en önemli olaylarından biri 244'de imparator III. Gordiansus yönetimindeki Roma ordusu Ctesiphon (Tisfun) yakınlarındaki Meshik'te bozguna uğratılmış, imparator da bu sırada hayatını kaybetmiştir. Yeni imparator Arap Philip, Armenia üzerindeki hükümdarlık haklarını büyük Pers kralına devretmek zorunda kalmıştır.¹³⁶ Yapılan anlaşma ile Philip, savaş tazminatı olarak çok fazla toprak ve büyük miktarda altın vermeyi onaylamasının yanı sıra Mezopotamya ve Armenia bölgelerini de Sâsânîlere bırakmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. Yeni kurulan Sâsânîler, Armenia üzerinden Arşak ailesinin bir kolu ile karşı karşıya olduğundan bölgenin idaresinde söz sahibi olmaları önemliydi. Sâsânî hanedanı için önemli olan bu süreç I. Şapur tarafından Nakş'ı Rüstem'deki kaya kabartmasına işletilmiş, kazandığı zafer ile birlikte iki Roma imparatoruna da boyun eğdirdiğini ve gücünü göstermek istemiştir.¹³⁷

3.2.2. I. Şapur Dönemi Roma ve Armenia Sınırları

Yapılan anlaşmaya Doğu Roma sadık kalmamış ve Armenia iki güç arasında sorun olmaya devam etmiştir. Sekiz yıl sonra, 252'de I. Şapur Armenia'yı işgal etti ve II. Tiridates Roma İmparatorluğu'na kaçmak zorunda kaldı.¹³⁸ I. Şapur Armenia'yı bir valilik haline dönüştürerek, katıldığı savaşlarda gösterdiği başarılarından dolayı kahraman lakaplı oğlu

¹³⁴ Mesudi, age, s. 219.

¹³⁵ Mirhand (2019). *Tarih-i Ravzatü's Safa*. (Çev.) Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, s. 717, Ahmet Altungök, age, s. 63.

¹³⁶ D.M. Lang (1983), age, s. 519.

¹³⁷ Tauraj Daryae, age, s. 7.

¹³⁸ Zonaras (2009). *The History or Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great* (Çev.) Thomas M. Banchich ve Eugene N. Lane, Routledge, Londra: New York, s. 51, D. M. Lang (1983), age, s. 519.

Hormizd-Erdeşir'in yönetimine verdi ve Arşakların idaresini ortadan kaldırdı. Böylece Sâsânîler stratejik olarak hem Roma'ya karşı hem de Kafkasya bölgesindeki askeri ve ekonomik çıkarları bakımından avantaj elde etti.¹³⁹

İki imparatorluk arasındaki tampon bölge Armenia, Roma ve İran arasındaki savaşta bir kez daha belirleyici bir rol oynadı. 252 yılında I. Şapur ordusuyla Euphrates (Fırat) Nehri boyunca ilerledi ve Halep yolunda bir kasaba olan Barbalissos yakınlarında 60.000 kişilik Roma ordusunu yok ederek, Suriye'ye de sefer düzenleyerek çok sayıda şehri ele geçirdi. Ordusu daha da batıya ilerledi ve Roma imparatorluğunun stratejik açıdan en önemli şehirlerinden biri olan Antioch-Orontes (Antakya)'i ele geçirdi.¹⁴⁰

Bu dönemde Şapur'un oğlu Hormizd-Erdeşir'de Roma'ya bağlı Küçük Armenia'ya bir sefer düzenlemek üzere gönderildi. Böylece Armenia için, Arşakları desteklemeyi amaçlayan olası bir Roma müdahalesinin önüne geçilmesi de amaçlanmış olmaktadır.¹⁴¹

Ancak daha sonra 253 yılında, Sâsânî ordusunun bir birliği, Roma müttefiki olan Palmyra hükümdarı Odainath tarafından yok edildiğinde, ağır bir yenilgiye uğradı. 254'te Roma imparatoru Valerian, I. Şapur'a karşı Roma seferlerini sürdürdü, ancak Sâsânî ordusu daha başarılı oldu. I. Şapur 256'da Dura-Europos ve Circesion'u¹⁴² ve 260'da Carrhae (Harran) ve Edessa (Urfa) kentlerini aldı. Edessa (Urfa)'daki zaferinin ardından Şapur, Suriye, Kilikya ve Kapadokya'da - ikinci kez - otuz yedi şehri ele geçirdi. Edessa (Urfa) savaşı sırasında imparator Valerian yakalandı ve savaş esiri olarak Sâsânîlerde kaldı. Valerian'ın 260 yılında Şapur tarafından yenilmesi, Sâsânîlerin Armenia'daki konumunu daha da güçlendirdi.¹⁴³

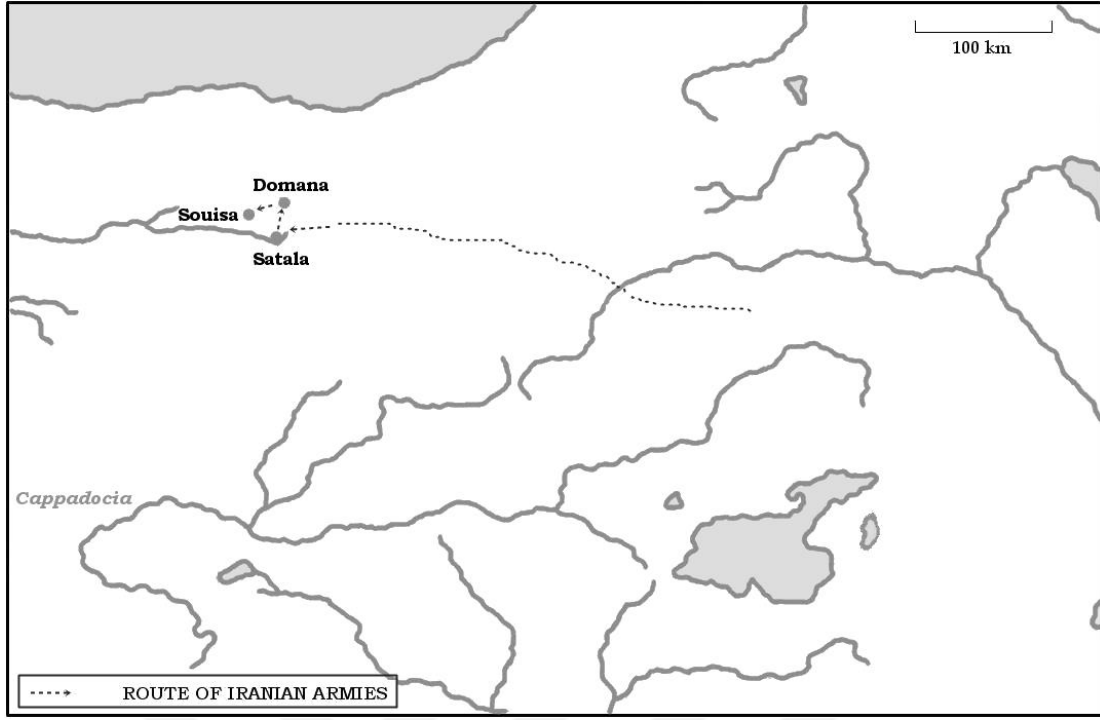
¹³⁹ Mesudi (2017). *Muruc Ez-Zehab* (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul s.220, B. Dignas ve E. Winter (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, s. 22, A. Zerrinkub ve R. Zerrinkub, age, s. 56, İ. T. Cinemre, agt, s. 86.

¹⁴⁰ Maria Brossius, age, s. 145.

¹⁴¹ Katarza Maksymiuk, age, s. 39.

¹⁴² Osrohoene'nin güneydoğu kısmında Orta Fırat ve Habur nehrinin kesişim yerinde Roma sınır kalesi. Bknz: O. Nicholson (Vol II), age, s. 346.

¹⁴³ J.R. Russell (1987). *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard University Press, Cambridge, s. 122, Maria Brossius, age, s. 145, B. Dignas ve E. Winter, age, s. 23.

Harita 3 3.2. Hormizd-Ardeşir'in Armenia Seferi Güzergahı

(K. Maksimiuk, Geography of Roman Iranian Wars, s.39)

3.3. III. Yüzyılın Sonuna Kadar Sâsânî ve Armenia İlişkileri

3.3.1. I. Şapur Sonrası Dönemde Armenia

Güçlü I. Şapur idaresinin devamı Sâsânîler için kısa sürede hızlı taht değişikliklerinin olduğu, kısmen istikrarsız sayılan bir dönemdir. I.Şapur'un ardından Hormizd-Erdeşir'in taht sahipliği çabuk sona ermiş, yerine kardeşi I. Behram hükümdar olarak yönetime geçmiş fakat onun da idaresi kısa sürmüştür.¹⁴⁴

Hormizd-Erdeşir M.S. 270 yılında babası I. Şapur'un ölümüne kadar Armenia'yı yönetti. Daha sonra Sâsânî tahtına geçmek için ayrıldı ve yerine M.S. 293 yılına kadar Armenia'nın bazı kısımlarını yöneten Narseh geçti. Sâsânîlerin Armenia üzerindeki doğrudan kontrolü, Arşakların bağımsız yönetimini kesintiye uğratsada Armenia için uzun süren bir barış döneminin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹⁴⁵ Narseh'in Armenia yönetiminde olduğu dönemde Probus tahta geçmişti. Narseh ile anlaşma yapan Probus, Armenia topraklarını iki parçaya ayırdı ve sınırları işaretlemek için de hendekler kazdırdı.¹⁴⁶ Sınırları netleştirmek için

¹⁴⁴A. Zerrinkub ve R. Zerrinkub, age, s. 57.

¹⁴⁵G. A. Bournoutian, age, s. 55.

¹⁴⁶M. Khorenatsi age s. 77. Kaynaklarda dönemin Armenia hükümdarı hatalı olarak Ardeşir diye geçmektedir. Daha detaylı bilgi için Bknz: İ. T. Cinemre, agt, s. 89.

yapılan bu ayırım ile bölgenin iki kısma ayrılması da netleşmiştir. Ermeni kaynaklarında bahsedilen öyküye göre; Sâsânîler Armenia üzerinde güç kaybetmek istemedikleri için entrikaya başvurmuşlar ve bir suikast planlamışlardır. Sâsânî yönetiminde ikinci adam olmak vaadi ile bu işe gönüllü olan Suren soylusu Anak, krala isyan etmiş görünerek Armenia'ya ulaştı. Beraberinde tüm ailesi de bulunan Anak, zorunlu bir göç yaptığına Probus himayesindeki batı Armenia kralı II. Khosrov'i inandırarak himayesine girdi. Bir süre sonra kardeşi ile beraber II. Khosrov'i öldüren Anak ve ailesi kraliyet askerleri tarafından katledildi. Öykünün çeşitli versiyonlarına göre Anak'ın ailesinden sadece bir erkek çocuk (Aziz Grigor) Roma topraklarına kaçırılarak kurtuldu ya da her iki aileden de iki erkek çocuk Roma ve Sâsânî topraklarına kaçırılarak kurtarıldı. Öyküde kurtarılan çocuk sayısının farklı kaynaklarda farklı geçmesi, dönem krallarının isimlerinin kronolojik uygunluk göstermemesi, zamanının tam olarak belirtilmemesi gibi durumlar öykünün doğruluğunu şüpheli hale getirmektedir.¹⁴⁷

II. Khosrov'in ortadan kaldırılmasından sonra (takriben 287?) ya da aynı dönemlerde II. Khosrov'un kardeşi ve Elişē'ye göre aynı zamanda katili III. Tiridates (287-298?), batı Armenia'nın yönetimine geçti. Bu dönemde Armenia üzerinde Sâsânî kontrolü zayıflamış haldeydi.¹⁴⁸

3.3.2. Narseh Döneminde Armenia

Narseh, Sâsânî tahtında olan II. Bahram tarafından kaybedilen Armenia ve Mezopotamya topraklarını Romalılardan geri almak istediğinden öncelikle M.S. 296 yılında Tiridates'i Armenia tahtından sürdü. M.S. 297 yılının başında Galerius komutasındaki Roma ordusunu yenerek Mezopotamya'yı ele geçirdi ancak ertesi yıl Galerius Satala yakınlarındaki bir gece saldırısında Narseh'in ordusunu şaşırttı ve yok etti. Narseh'in ailesi yakalandı, kendisi yaralı olarak zorlukla kurtulabildi.¹⁴⁹

M.S. 298 yılında Diocletian komutasındaki ordunun bir kısmı Mezopotamya'ya yürürken, Galerius'un Armenia'daki ana kuvvetlerinin, Satala savaşında Narseh'in ordusunu yenmesi üzerine; Narseh'in istediği barış talebini kabul eden Diocletian, kuzey Mezopotamya

¹⁴⁷ Agathangelos, age, s. 24-36, Moses Khorenatsi age, s. 220, Moses Kalankatlı (2019). *Alban Tarihi*. (Çev.)Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, s.47, İ. T. Cinemre, agt, s. 90 vd.

¹⁴⁸ R.N.Frye (1983). The Political History of Iran under the Sâsânîans, Ehsan Yarshater (Ed.), *CHI Vol 3(1) The Seleucid, Parthian and Sâsânîan Periods*, Cambridge University Press, New York, s. 129, İ. T. Cinemre, agt, s. 91.

¹⁴⁹ J.S. Harrel (2016). *The Nisibis War 337-363*, Pen & Sword Books Ltd, s.11,R.N.Frye age, s. 130.

ve Armenia'daki egemenliklerini yeniden kazanmakla kalmayıp, ilave topraklar da alarak barış yaptı.¹⁵⁰

Narseh ve Diocletian arasında imzalanan antlaşmaya göre, Sâsânî kralı Sophane, Ingilene, Arzanene, Corduene ve Zabdicene'den geri çekilmek zorunda kaldı. Roma için Tigris (Dicle)'in ötesindeki stratejik açıdan oldukça önemli bu sözde Trans-Tigritanya bölgesi, Roma'nın ele geçirmesi ile egemenliğinde kalan Ermeni soylu ailelere verildi. Bu şekilde Diocletianus ek Roma lejyonlarının varlığını gerektirmeyecek bir tampon bölge kurmak istedi. Dahası, Narseh, Roma'nın, Parth döneminden beri Arşak hanedanı (189-284) tarafından yönetilen İberia üzerindeki üstünlüğünü kabul etti. Böylece İberia 3. ve 4. yüzyıllar boyunca Roma ile müttefik kaldı. Anlaşmanın geri kalan düzenlemeleri, esas olarak Nisibis (Nusaybin)'in statüsü olmak üzere ticaret meseleleriyle ilgiliydi. Narseh'in esir edilen ailesi de anlaşma sonrası serbest bırakılarak geri dönmelerine izin verildi.¹⁵¹

Sâsânîlerin kaybettiği yerlerden Ingilene (Angeltun) Angl şehri merkezli bir Ermeni yerleşim bölgesidir. Tauros ve Martyropolis (Meyyafarikin-Silvan) bölgeleri arasında yer aldığı düşünülmektedir. Günümüzde Eğil (Diyarbakır) ilçesi yerleşkenin antik alanı olarak tanımlanmaktadır.¹⁵²

Anlaşmada kaybedilen bölgelerden bir diğeri olan Arzanane'e Sophane'den Nymphios (Batman) nehri ile ayrılır. Bölge Nymphios nehrinin doğusunda yer almaktadır.¹⁵³

Bir diğer bölge olan Corduene (Korduene) Gordyene ile aynı anlamda mı kullanılıyor yoksa farklı bir yeri mi temsil ediyor tam bilinmemektedir. Antik Gordyene bölgesi Van gölü ve Tigris (Dicle) nehri arasında, batı sınırı Botan nehri ve doğusu da Habur nehri ile sınırlanan alan içindedir. Corduene eğer Gordyene'nin toprakları üzerinde bir merkez ise de ne kadarı Ermeni olan bir nüfusa sahiptir şüphelidir.¹⁵⁴

Zabdicene bölgesi de yine kimliği şüpheli alanlardan olup, Zabdicene adıyla Bezabde şehir ismi arasında bir bağlantı kurulduğunda yani Bezabde adının türetme yoluyla elde edildiği hükmüyle, Tigris (Dicle)'in iki yakasındaki Bezabde şehri çevresinde var olduğu

¹⁵⁰R. N. Frye, age, s. 130-131, K. Maksymiuk, age, s. 48.

¹⁵¹J. Malalas (1986). *The Chronicle of John Malalas*. (Çev.) Elizabeth Jeffreys vd., Central Printing, Melbourne, s. 168, Katarza Maksymiuk, age, s. 99, O. Nicholson (Vol II), age, s. 1520.

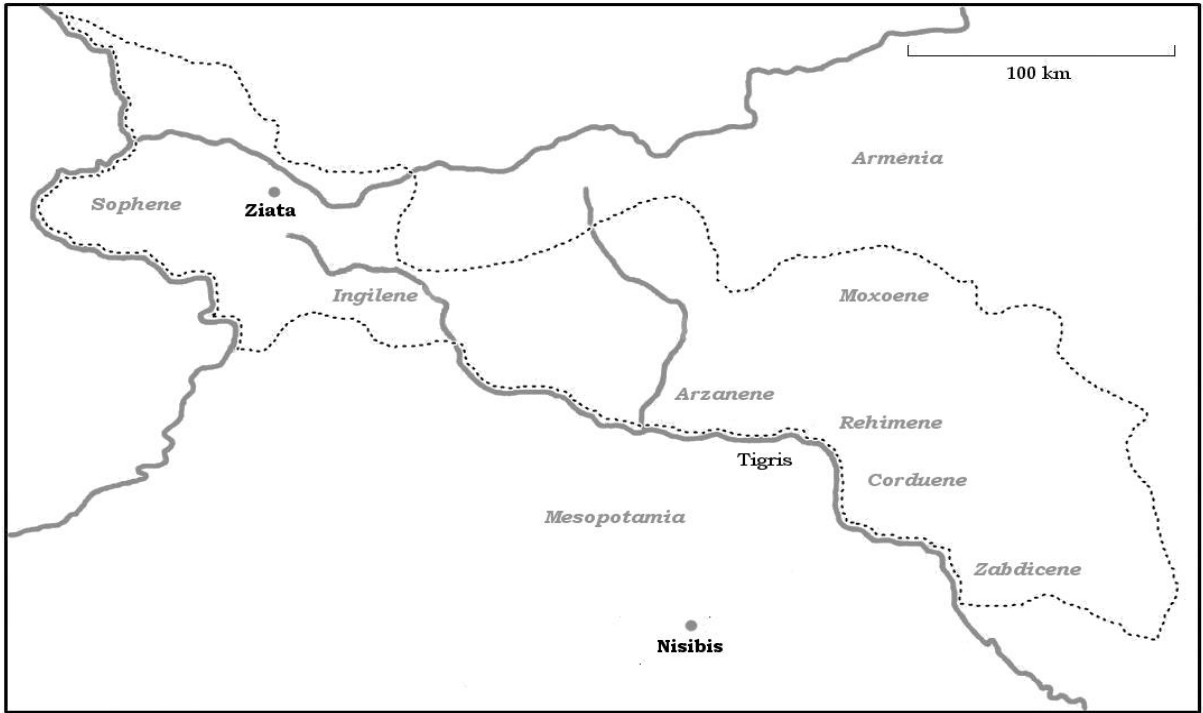
¹⁵²M. Marciak (2017). *Sophene, Gordyene and Adiabene Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*, Brill, s. 38.

¹⁵³Michal Marciak, age, s. 38.

¹⁵⁴R. H. Hewsens, age, s.101, Michal Marciak, s. 38.

düşünülebilir.¹⁵⁵ Bezabde şehri antik kaynaklara göre bakıldığında Amida¹⁵⁶ ve Nisibis (Nusaybin)'in doğusunda, Dicle kıyılarına doğru eğimli orta yükseklikte bir tepededir.¹⁵⁷

Sürecin sonunda Sâsânîler bu zamana kadar Roma'ya karşı sağlamış oldukları siyasi ve askeri üstünlüğün büyük bir bölümünü kaybetmişlerdir. Bu ağır şartlar taşıyan anlaşma sonrası Narseh yönetimi bırakıp tahttan inmiş ve yerine oğlu II. Hürmüz (M.S. 302) geçmiştir.¹⁵⁸ Anlaşmadan sonra kırk yıl sürecek olan barış anlaşması iki siyasi meseleyi gözler önüne serdi: Roma, Sâsânî gücünü küçümsemedi ve her iki taraf için Yukarı Mezopotamya bölgesi ile Armenia krallığı, kontrolü devam eden bir savaş nedeni olacak olan önemli jeopolitik bölgelerdi.¹⁵⁹

Harita 4 3.3. 298 Anlaşması Sonrası Sınır Değişikliği

(K. Maksymiuk, *Geography of Roman Iranian Wars*, s.99)

¹⁵⁵ Michal Marciak, age, s. 38.

¹⁵⁶ Amida şehri Dicle nehrinin batı yakasındaki yükseklikte yer alır. Bazı Ermeni yazarlara göre Tigranokerta'nın kurulduğu yer olan bölgedir. Bknz: R. H. Hewsen (2006), age, s. 52.

¹⁵⁷ Michal Marciak, age, s. 190.

¹⁵⁸ Ahmet Altunçök, age, s. 72.

¹⁵⁹ Maria Brossius, age, s. 158.

4. IV. YÜZYILDA PERSARMENİA

4.1. Yüzyılın İlk Yarısında Sâsânîler ve Persarmenia

4.1.1. IV. Yüzyıl'da Persarmenia'nın Siyasi Vaziyeti

Hürmüz'den sonra Sâsânî tahtının yönetimi ile ilgili kısa bir belirsizlik yaşansa da sonrasında oğlu Adhurnarseh (Azer Nersi) tahta geçmiştir. Sâsânî soylularının bu duruma müdahale edip kralı tahttan indirdiği ve Adhurnarseh'in idaresine son verdiği bilinmektedir. Hürmüz'ün tahta geçecek başka çocuğu olmadığı için o sırada hamile olan eşinden doğacak olan çocuk tahtın varisi kabul edilmiş ve annesinin başına taç geçirilerek bebek doğana değin himayesine girilmiş başka bir anlatıda annenin karnına taç bırakılmış ve doğacak olan çocuk bu şekilde tahtın yeni sahibi olarak ilan edilmiştir.¹⁶⁰ II. Şapur 16 yaşına geldiği zaman aktif olarak tahta geçmiş ve topraklarını istila eden Arap kabileleri üzerine sefere çıkmıştır.¹⁶¹ Kuşanlılar Sâsânî tahtındaki bu karışıklık döneminden istifade etmişler, kaybettikleri toprakları geri alarak, Sâsânîlerin iç işlerine müdahalelerde bulunmuşlardır. II. Şapur'un çocukluk devri Kuşanlıların saray üzerindeki nüfusunun etkisinde geçmiş; bu durum daha sonra Şapur'un M.S. 356'da Kion ve Kuşanlar ile beraber Romalıları karşı ortak bir cephe kurulmasına neden olmuştur.¹⁶²

Bu dönemde Roma Constantinus ile Licinius arasındaki rekabetle ve iç karışıklıklarla uğraşmaktaydı. M.S. 313'te Licinus'un Constantinus'un üvey kız kardeşi Constantia ile evlenmesi ile akrabalık yoluyla ilişkiler güçlendirilmeye çalışılmıştır. İki Augustus bu dönemde Mediolanum'da Hıristiyanlara tolerans tanıyan Milano Emirnamesi'ni yayınlamışlardır.¹⁶³ Bu fermana göre imparatorluk içinde bulunan Hristiyanlara ve Paganlara dini özgürlük tanındığı kabul edilmiştir.¹⁶⁴ İkili arsındaki denge politikası bir yerden sonra patlak verdiği için 324'e gelindiğinde Hadrianapolis ve Khrysopolis'te yapılan savaşlar neticesinde Licinius teslim olmuş ve daha sonra da öldürülmüştür. Böylece Constantinus imparatorluğun tek hakimi olmuştur.¹⁶⁵

¹⁶⁰ İbnü'l Belhi (2008). *Farsname*. (Çev.) Abdülhalik Bakır, Ahmet Altungök, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler* (Ed.), Abdülhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, s. 65, R.N.Frye age, s. 132.

¹⁶¹ Taberi age, s. 207, Mesudi age, s. 225.

¹⁶² Ahmet Altungök, age, s. 75.

¹⁶³ O. Tekin (2015). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, s.295.

¹⁶⁴ B.İplikçioğlu (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s.96.

¹⁶⁵ H. P. Erdemir (2019). *Roma'dan Doğu Roma'ya Değişim ve Dönüşüm*, Çizgi Kitabevi, s. 26.

Agathangelos'a göre; Licinius'un himayesinde yetişen IV. Tiridates, güçlü ve cesur birisiydi ve savaşta gösterdiği bir kahramanlık sonrası emrine verilen bir ordu ile Armenia kralı olarak ülkesinin başına geçti. Anak'ın yaptığı katliam sonrası kaçırılan bir diğer çocuk ise (Aziz) Gregory'di. Kapadokya'nın başkenti Caesarea (Kayseri)'da yetiştirildi. Hıristiyan eğitimi aldı ve geçmişte babasının suikasti ve sonrasında olanları öğrendikten sonra gönüllü olarak Tiridates'in himayesine girdi.¹⁶⁶ Movses Khorenatsi' nin ise süreci daha farklı anlatması, kaçırılan ve geri dönen Ermeni soylusu Tiridates'in kimliği hakkında şüpheye düşülmesine sebep olmaktadır. Zamanları farklılık gösterdiği için iki kaynak Tiridates'in kimliği konusunda ortak bir sonuca varmamaktadır.¹⁶⁷

IV. Tiridates'in idaresindeki Armenia'da Milano Fermanı'nın yayınlanmasından sonra tam tarihi bilinmese de Hıristiyanlık kabul edilmiştir. Bu dönemde Tiridates kalabalık bir soylu grubu ve yaklaşık 70.000 asker ile Roma'ya imparatoru ziyarete gitmiştir. "İki krallık arasındaki sadık sevgiyi sürdürmek için bir ittifak yapılmış" böylece Roma'nın desteği alınmıştır.¹⁶⁸ Constantinus; Hıristiyanlık tarihi içinde önemli bir siyasi figür olup, Hıristiyanlığın Roma Devleti ile paralel bir ilerleme göstermesine ve bu dini ülkenin politik yapısına uyarlayarak hiyerarşik bir düzen oluşturmuştur.¹⁶⁹

Siyasi anlamda Armenia ile olan ilişkiler de bu bağlamda şekil almıştır. İlerleyen zamanlarda Zerdüşth rahiplerin baskın güç olarak kendi inançlarını kabul ettirmeye çalışması Ermenilerin hem Sâsânîlere hem de Zerdüştlüğe karşı direnç göstermesine neden oldu. IV. Tiridates (298-330) döneminde Hıristiyanlığın Armenia'da kabul edilmesi ile Ermeniler Doğu Roma ile aynı safta yer aldılar. Hıristiyanlık Konstantin ve halefi için Armenia'yı Roma'nın gözünde kardeş statüsüne koyarken, Armenia'nın da ulusal bir kimlik ve ruh kazanmasının köklerini ortaya çıkarmıştır.¹⁷⁰

Tiridates'in Hıristiyanlığı benimsemesi ve organize bir kilisenin varlığına rağmen İran geleneklerinin devam eden gücü ve Ermeni soylularının Sâsânî ile olan kültürel ve akrabalık bağları Armenia'yı Romalılar açısından da yüzde yüz güvenilir bir müttefik olmaktan alıkoymaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁶ Agathangelos, age, s. 47.

¹⁶⁷ İ. T. Cinemre, agt, s. 95.

¹⁶⁸ Agathangelos, age, s. 407, R. W. Thomson (1997). Constantine and Trdat in Armenian Tradition, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1(3), s.278.

¹⁶⁹ Z. Duygu (2018). *Nikomedia ve Hıristiyanlık*, Düşün Yayıncılık, s. 73.

¹⁷⁰ E. H. Cline ve M. W. Graham (2017). *Antikçağ İmparatorlukları*. (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, Ankara-İstanbul, s. 410.

¹⁷¹ Robert W. Thomsan, agm, s. 663.

Armenia’da bir anda topluca din değişimi olmadığı için bazı ayrılıklar ortaya ıktı. Hıristiyanlığı kabul eden nakhararlar, Armenia’nın eski Zerdüşt geleneğine bağlı nakhararlarına karşı Tiridates’in yanında yer aldılar. Bir yönüyle pagan geçmişten ayrılmak olarak görölen din değişikliği, benimsemeyenler için ise eski geleneklerine bağlı olmak demektir. Sâsânîler ile Roma arasında gelgitli bir bölge olan Armenia büyük çapta dini ve politik değişimler yaşamış, Parthlardan miras kalan paganizm; Pagan tanrılarının kutsal ateş kültü vesilesiyle değer verilmesi gereken “saygıdeğer unsurlar” olarak gören Ormizd (Aramazt, Ahura Mazda) kültünün yerleşmesi için çalışılmıştır. Zerdüştlük inancı; Sâsânî ile iyi ilişkiler kurmak isteyen prenslerin de vesilesiyle aristokrasi arasında, halk arasında olduğundan daha fazla kabul görmüştür.¹⁷²

4.1.2. IV. Yüzyıl Roma Sâsânî Savaşlarının Persarmenia’ya Etkisi

Tiridates’in Roma’ya imparatorun yanına gittiği dönemde II. şapur Armenia’da iç karışıklık çıkarmaya çalışmış ve kuzeyli halkları Armenia’ya saldırmaları için örgütlemek üzere harekete geçmiştir. Tiridates Armenia’ya döndüğünde Slkuni ailesinin prensi Sluk’un isyan ettiğini ve Tarawn bölgesindeki Olakan kalesinde konuşlandığını öğrendi. Bunun üzerine Armenia’nın tüm soylu ailelerine Slkunilerin prensini getiren kişiyi yargı yetkisi, Slkuni ailesinin toprakları, köyler ve çeşitli mülklerle ödüllendireceğini söyledi. Slkuni prensini hile ile öldüren Mamgon, Tiridates tarafından ödüllendirildi. Tiridates, vaat edilen tüm topraklar üzerinde hak sahibi olduğu üzerine bir ferman yazarak, kalan Slkunilerin öldürölmemesi emri ile Mamigonyan adıyla isyancıların yerine prens yaptı.¹⁷³

Ermeni tahtındaki IV. Tiridates kuzeye Gargar bozkırına (Mildüzü) sefer düzenlemiş ve başarılı olmuştur. Daha sonra kuzeyli halklardan da ordusuna katılan askerlerle II. şapur üzerine sefere çıkmıştır.¹⁷⁴ Moses Khorenats’i’ye göre bir yıl süren bir seferle Sâsânî ülkesinin kuzey topraklarını işgal etmiş, Ecbatana (Hamedan)’yı ele geçirmiş, komutanını ve valilik yapması için adamlarını bırakarak idaresini düzenlemiştir. IV. Tiridates’in idaresi zehirlenerek öldürölmesi sonucunda son bulmuştur.¹⁷⁵ Tiridates’in öldürölmesinden sonra tahta küçük anlamına gelen “godag” sıfatıyla bilinen oğlu III. Khosrov (M.S.330-M.S.338) geçti.¹⁷⁶

¹⁷² Turhan Kaçar (2014), agm, s. 130, G. Dedeyan (2015). *Ermeni Halkının Tarihi*. (ev.) şule iltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, s.140.

¹⁷³ Moses Khorenatsi, age, s. 235-236, İ. T. Cinemre, agt, s. 100.

¹⁷⁴ Moses Khorenatsi, age, s. 236, Moses Kalankatlı, age, s. 56.

¹⁷⁵ Moses Khorenatsi, age, s. 240,250.

¹⁷⁶ Moses Khorenatsi, age, s. 260.

III. Khosrov'in kısa ömürlü idaresi döneminde Armenia içinde var olan iç karışıklıkları önlemek için çalışmıştır. Buzand'ın bahsettiğine göre Manawazean ve Orduni ailelerinin birbirleriyle tutuştukları amansız savaş Büyük Armenia topraklarına zarar vermiş ve pek çok kişinin ölümüne neden olmuştur. III. Khosrov ve Vrt'anes (katolikos) piskopos Albianos'u bölgeye barış için göndermişse de bir sonuç alamamış sonrasında Mamigonyanlardan Artawazd'ın oğlu Vaç'e görevlendirilmiş ve iki aileyi yok etmiş, topraklarına kilise adına el konulmuştur.¹⁷⁷

Bu dönemde Roma Sâsânî arasındaki sınır olabildiğince sakin zamanlar geçirirken M.S. 337'de Roma imparatorunun ölümünden sonra çatışmalar yeniden başladı. M.S. 338' de II. Şapur Armenia üzerine bir ordu göndererek III. Khosrov'e saldırdı. Böylece Armenia Roma koruması istemeye mecbur kaldı. Oradan da kuzey Mezopotamya üzerine seferler yaptı.¹⁷⁸ Doğu'nun idaresini alan II. Constantius, II. Şapur'un Mezopotamya ve Armenia'daki faaliyetlerini engellemek için savaştı.¹⁷⁹ Şapur, süvari, piyade ve fillerden oluşan geniş ve teçhizatlı bir orduyla Nisibis üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Yaklaşık yetmiş gün süren kuşatma sonunda saldırı geri püskürtüldü ve başarısız oldu.¹⁸⁰ Bu kuşatma esnasında Nisibis'in direnişine kutsal bir anlam yükleyen Nisibis piskoposu Jakob' un duaları, gösterdiği olağanüstü haller ile beraber şehrin kurtulduğundan bahseden kaynaklar mevcuttur.¹⁸¹ Nisibis bu dönemde Roma Mezopotamya'sının savunma taşıydı. Eski bir yerleşim olan şehir, hem ticari hem de stratejik açıdan önemli olup, Roma ve Sâsânîler arasında ticaret bölgesiydi. Doğudan gelen malların imparatorluğun çeşitli bölgelerine dağılımı da buradan sağlanmaktaydı. Her iki güç içinde önemli bir konumdaydı.¹⁸²

III. Khosrov bu süreçte hayatını kaybetti ve babasının da mezarının olduğu yer olan Ani'ye gömüldü. Ardından Vrt'anes (katolikos) tüm Ermeni prens ve ordusunu toplayarak, Armenia topraklarını kraldan sonra en önde gelen adam olduğunu söylediği Şirak¹⁸³ prensi Arshavir Kamsarakan'a emanet bıraktı.¹⁸⁴ Sonra Hüsrev' in oğlu Tiran ile beraber Tiran'ın Armenia krallığına onay almak için imparatora gitti. Şapur, III. Khosrov'in öldüğünü ve oğlu

¹⁷⁷P. Buzand (1989). *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*. (Çev.) Nina Garsoian, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, s. 69-70, İ.T. Cinemre agt, s. 103.

¹⁷⁸ Maria Brossius, age, s. 149.

¹⁷⁹ B. Dignas ve E. Winter, age, s. 89.

¹⁸⁰ J. S. Harrel, age, s. 75.

¹⁸¹ T. Confessor (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor*. (Çev.) Cyril Mango ve Roger Scott, Clarendon Press, New York, s. 56.

¹⁸² K. Smith (2016). *Constantine and the Captive Christians of Persia*, University of California Press, s. 66-67.

¹⁸³ Şüregel ismiyle de bilinen Şirak, Arpaçay (Akhurian)'ın aşağı tarafında Kars'ın doğusundaki bölgedir. Bknz: M. Özmenli (2009). Kars Şüregel'de Yerleşen Topluluklar, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), s. 78.

¹⁸⁴ P'awstos Buzand, age, s. 81.

Tiran'ın da imparatora gittiğini öğrendikten sonra, sahipsiz kalan Armenia krallığına kardeşi Narseh'i geçirmek için bir saldırı düzenledi. Ordu kuvvetlerinin başındaki Arshavir Kamsarakan önderliğinde savaşan Ermeni güçleri, çoğu soylu kimseyi çatışmalarda kaybetse de üstün geldi.¹⁸⁵

Constantius' un onayı ile kral olarak Armenia'ya dönen Tiran, ülkenin başına geçti. Sâsânîler ile barış yaparak güvenliği ve kontrolü sağladı. Romalılara ve Sâsânîlere beraber vergi ödeyerek idaresini sürdürdü. Bu süreçte Armenia'ın güvenliği iki yönlü sağlanmış ve rahat bir idare süreci ortaya çıkmıştır. Tiran' ın çift taraflı politikası ile özellikle Sâsânî saldırılarının ayağı bir süre için kesilmiştir.¹⁸⁶

344 yılına gelindiğinde II. Constantius' un Tigris'i (Dicle) geçerek yaptığı istila sonrasında bölge nüfusunu da Thrace' e (Trakya) göndermesiyle Şapur Singara'ya (Sincar) saldırdı. Romalıların ağır kayıplar vermesine rağmen, Sâsânîler'in bozguna uğratılmasıyla sonuçlanan bu saldırı sonucunda, Şapur'un oğlu da yakalanarak öldürüldü.¹⁸⁷ M.S. 346 yılında Sâsânî güçleri Nisibis'i (Nusaybin) ikinci kez kuşattı. Yaklaşık 78 gün süren kuşatma daha sonra kaldırıldı ve şehir yine ele geçirilemedi.¹⁸⁸ M.S. 350 yılında tekrar Nisibis'e (Nusaybin) saldıran II. Şapur yaklaşık 100 ile 160 gün boyunca şehri kuşattı. Savaş ve hastalıktan ağır kayıplar veren Sâsânî ordusu geri çekilerek kuşatma kaldırıldı. Nisibis'in (Nusaybin) bu üç kuşatmada da gösterdiği direnişi dini bir boyut katan ve Hıristiyanlığın gücüne dayandıran anlatımlar mevcuttur. Kuşatmalar için anlatılan mucizevi sinek öyküsü bazı kaynaklarda ilk kuşatma bazılarında ise üçüncü kuşatma için olmuş gibi anlatılmaktadır. Öyküye göre, Nisibis (Nusaybin) de bulunan Aziz Afrem ve piskopos Yakup'un duasıyla desteklenen ve teşvik edilen şehir halkının esaslı savunması ve gökten inen bir sinek bulutunun atları, filleri ve askerleri sokmasıyla Şapur'un ordusunu dağıtmasından bahsedilir.¹⁸⁹

¹⁸⁵Moses Khorenatsi age, s. 263-264.

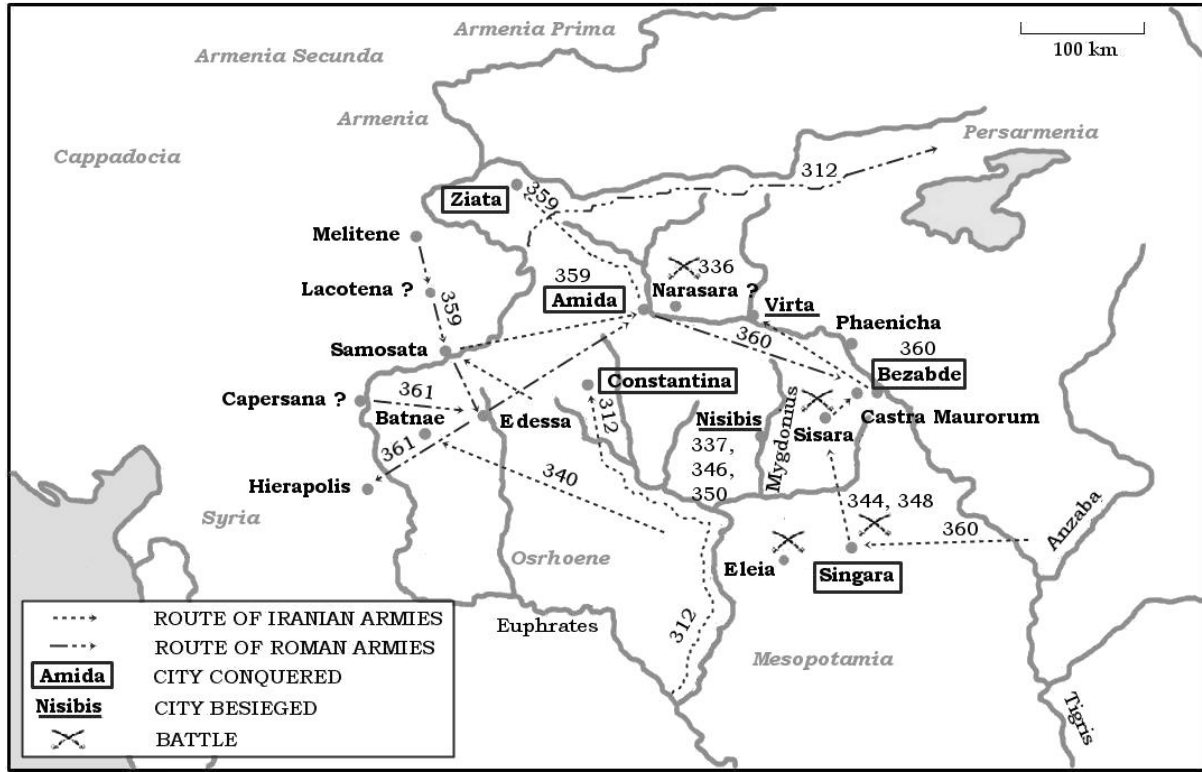
¹⁸⁶ Moses Khorenatsi, age, s. 264-265.

¹⁸⁷ J.S. Harrel age, s. 78-81.

¹⁸⁸ Theophanes Confessor, age, s. 63, J.S. Harrel, age, s. 82.

¹⁸⁹M. Zha (2002). *Erbil Vakayinamesi*. (Çev.) Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul, s. 118,E.R.Hayes (2005). *Urfa Akademisi*. (Çev.) Yaşar Günenç, Yaba, İstanbul, 2005, s. 147.

Bu dönemde Sâsânî sınırlarını tehdit eden Hun saldırıları, Şapur'un askeri ilgisini birkaç yıl boyunca sınır savunması yaptığı ve siyasi kontrolünü güçlendirdiği doğu seferleri üzerine yoğunlaştırmıştır.¹⁹⁰

Harita 5 4.1. IV. Yüzyıl Ordu Hareketleri ve Armenia
(K. Maksymiuk, *Geography of Roman Iranian Wars*, s.50)

4.2. IV. Yüzyılın 3. Çeyreğinde Persarmenia

4.2.1. Bu Yüzyılda Persarmenia'nın Siyasi Vaziyeti

Armenia'da Şapur, Tiran'ın gözlerini kör etmiş ve yerine oğlu II. Arşak'ı kral yapmıştır. Ayrıca Armenia'nın da iç işlerine karışarak Ermeni ordu komutanı olan Vahan Amatuni'yi görevinden alarak Siwnik (Sünik) prensi olan Valinak'ı atamıştır.¹⁹¹ II. Arşak Ermeni idaresinin başına geçince iç karışıklıkları düzeltmek adına harekete geçmiş ve soylu ailelerle ilgilenerek eski idari düzeni yenilemeye çalışmıştır. Kendinden önceki dönemde Dayk'ta sürgün olan güçlü feodallerden Mamigonyan ailesine önde gelen bir muamele yapılmış, itibarları iade edilmiştir. Aile üyelerinden Vasak ordu başına sparapet (başkomutan) olarak atanmış, ağabeyi

¹⁹⁰ Maria Brossius, age, s. 150, Kyle Smith age, s. 66, J. S. Harrel, age, s. 83.

¹⁹¹ Moses Khorenatsi, age, s. 272, Moses Kalankathı, age, s. 57.

ve kardeşine de resmi görevler verilmiştir. Sınır güvenliği için derebeylerinden asker devşirme işi, Mamigonyan ve diğer bir derebeyi ailesi olan Kınunilerin idaresinde yeniden düzenlenmiştir.¹⁹²

II. Arşak aynı zamanda da kilise soyluları üzerine de eğilmiş, Aziz Husig'in şehit edilmesinden sonra Aziz Grigor'un soyundan gelenlerin elinden alınan patriklik makamı, I. Nerses'in göreve gelmesiyle aileye geri verilmiştir. I. Nerses'in Aziz Grigor'un soyundan gelmesinin yanında, annesi vasıtası ile de hükümdarlık hanedanı ile akrabalığı, din adamı olmadan evvel Mamigonyan ailesinden bir prensesle yaptığı evlilik dolayısıyla da Mamigonyan ile hısımlığı bulunmaktaydı. Katolikosluk görevi ile beraber Kral II. Arşak'ın yanında mabeynci ve danışman olarak da görev yapmaktaydı.¹⁹³

Armenia idaresinde II. Arşak, iç ilişkileri düzenlemek için çabaladıysa da zamanla karışıklıklar ortaya çıkmış, yüksek bir nüfuz derecesine ulaşan patriklik, krallık yönetimi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ilişkilerin geriliminden bir dönem Nerses patriklikten alınıp yerine daha uysal bir lider olan Manazgerdli Sahak (Çonak) (359-363) getirilmiştir.¹⁹⁴

II Arşak'ın yaptığı bir diğer eylem de kendi adını taşıyan, Arşagavan şehrini kurmasıdır. Şehrin nüfusunu arttırmak için suçlarının bağışlanacağı vaadiyle borçlu, hırsız, cani vb. durumda olan toplum dışı kişileri şehre yerleştirdi. Aziz Nerses bu durumu ahlaksızlık olarak sayıp kabul etmemiş, karşı çıkmış ve o kentten yıkılacağı kehanetinde bulunmuştur.¹⁹⁵ Şehri istemeyen nakhararlar¹⁹⁶ Şapur'a, Arşak'ı şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Şapur, bir komutanını Arşak' ı yakalamak üzere Armenia' ya yollamıştır. Kafkasya bölgesine kaçan ve Gürcülerle güçlerini birleştiren Arşak daha sonra saldırıya geçti. Pers komutanı nakhararların yardımı ile beraber Ani kalesini içindeki tüm kraliyet hazineleri ile beraber ele geçirmiştir. Pers gücü ile nakhararlar Arşagavan şehrini yıkarak herkesi kılıçtan geçirmişlerdir.¹⁹⁷

Roma tarafında ise, Galya'daki seferlerinde başarı elde eden Iulian'ın ordu tarafından imparator ilan edildiğini duyan ve Sâsânî savaşı nedeniyle Antioch (Antakya)'da ikamet eden imparator Constantius geri dönmek üzere yola çıktı.¹⁹⁸ Constantius'un yolculuğu sırasında birden hastalanması ve ölümü sonucunda, (M.S. 361) Iulianus Roma imparatoru oldu.

¹⁹² P'awstos Buzand, age, s. 108, R. Grousset, age. 130, İ. T. Cinemre, agt, s. 110.

¹⁹³ Rene Grousset age s. 131.

¹⁹⁴ age, s. 132.

¹⁹⁵ age, s. 132.

¹⁹⁶ Ermenistan' da Üst tabaka prenslerin ya da hanedanların oluşturduğu sınıfa verilen addır. Ermeni tarihi boyunca eski toprak sahibi ailelerin torunlarından, aile üyelerinden oluşur. Bknz: Gerard Dedeyan, age, s. 145

¹⁹⁷ Moses Khorenatsi age, s. 283.

¹⁹⁸ Theophanes Confessor, age, s. 74-75.

Marcellinus, ölmeden evvel varis olarak pek gerçekçi olmayan Iulianus'u bıraktığını söylediği rivayetinden bahseder.¹⁹⁹ Savaş için doğu seyahatine çıkan Iulianus Antioch (Antakya)'a gelerek hazırlıklara başlar. Ordusunu toplayarak sefer hazırlıklarıyla yaklaşık sekiz ay geçirmiştir. Antioch'un (Antakya) Hıristiyan halkı için bu uzun süre, askerlerin bitmeyen talepleri nedeniyle ortaya çıkan tahıl kıtlığının fiyatları arttırması ve tüccarların fırsatçılık yapmasına neden olarak, imparator ve şehrin ilişkisini giderek kötüleştirdi.²⁰⁰

İmparator Armenia kralı Arşak'a, Sâsânîlerle yapılacak savaş için güçlü birlikler toplayarak savaş desteği için hazır olmasını emretti. Bunlardan başka güçlü bir filo ile Fırat nehrini donatmıştır. Komutan Sebastianus'a kral Arşak ile bir araya gelerek Corduene ve Moxoena'dan (Mukus, Van Bahçesaray bölgesi) geçerek yağma yapmalarını ve gerektiğinde kendisine desteğe gelecek şekilde hazır bulunmalarını emretmiştir.²⁰¹ Ayrıca bu sefere bozorganlardan kaçıp Roma'ya sığınan ve II. Şapur'un en büyük kardeşi olarak bilinen şehzade Hürmüz (Ormizda) katılmıştır.²⁰²

4.2.2. Sâsânî Roma Savaşları ve Persarmenia

İmparator 5 Mart 363 tarihinde yaklaşık 65.000 askeri ile kentten ayrıldı. Başta Sâsânîlere karşı başarılı bir sefer yürüten Iulianus çok az muhalefetle karşılaşarak bir dizi kaleyi ele geçirdi.²⁰³ Sefer boyunca Sâsânî ordusuna karşı Ctepsihon (Tisfun) surları dışında başarı elde edilmişti. Fakat kentin zaptı kolay değildi.²⁰⁴ Roma ordusu bir süre ilerledikten sonra Iulianus subaylarıyla görüştü. Ctepsihon (Tisfun)'un kuşatma için uygun bir konumu olmadığı, iyi korunduğu ve saldırıya uğrayacaklarını da düşündüklerinden geri dönmek istediler fakat kendilerini yavaşlatmak için geldikleri yolları hendek kazarak sular altında bırakan Sâsânî ordusu yüzünden bu imkânsız bir hale gelmişti. Tigris (Dicle) boyunca ilerleyerek Roma topraklarına dönmeye karar verip, ordunun önemli bir bölümünü taşımaya yarayan gemilerin ve erzakların büyük bir kısmını yakmaya karar verdiler.²⁰⁵ Bu şekilde Mezopotamya'ya gönderilen diğer birlikle birleşebilmek düşünülmekteydi. Fakat yüksek dağların kuraklığında geri dönme ihtimaline karşı gemilerin bulunmasını isteyen askerlerin itirazları sonucunda ateşi söndürmek için emir verildiyse de geç kalındı ve filo sebepsiz yere yok oldu.²⁰⁶ Roma'nın geri

¹⁹⁹ Ammiannus Marcellinus (2019). *Roma Tarihi*. (Çev.) Samet Özgüler, Historia, İstanbul, s. 293-294.

²⁰⁰ S. Mitchell (2020). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*. (Çev.) Turhan Kaçar, TTK, Ankara, s. 115.

²⁰¹ Ammiannus Marcellinus, age, s. 346-349.

²⁰² A.Zerrinkub ve R. Zerrinkub, age, s. 74.

²⁰³ Ammiannus Marcellinus age, s. 380.

²⁰⁴ Stephen Mitchel age, s. 116.

²⁰⁵ Ammiannus Marcellinus age, s. 398-399, D. S. Potter (2004) *The Roma Empire at Bay AD 180-395*, Routledge, s. 517.

²⁰⁶ Ammiannus Marcellinus, age, s. 399.

çekilme hızını yavaşlatarak saldıran Şapur'un, Iulianus'a sunduğu teslim olma fırsatı reddedildi.²⁰⁷ Geri çekilmenin ilerleyen günlerinde; Roma ordusunun uğradığı bir baskın sırasında çıkan kargaşada aldığı ağır bir mızrak yarası sonrasında, Iulianus hayatını kaybetmiştir.²⁰⁸

İmparatorun ani ölümünün ardından, ordu komutanları bir araya gelip imparator seçmek üzerine görüştiler. Bu görüşme sonrası muhafız birlikleri komutanı Iovianus çabucak imparator seçildi.²⁰⁹ Malalas'a göre, imparatorun ölümünden sonra, II. Şapur barış yapılması için Surenas isimli bir Ermeni soylusunu elçi olarak gönderdi.²¹⁰ Sâsânîlerden gelen barış teklifini olumlu karşılayan imparator, daha sonra anlaşma şartlarını mecburen kabul etti.²¹¹ Sâsânîler yapılan anlaşma gereği, Arzanene, Moxoena (Mukus, Van Bahçesaray bölgesi), Zabdicena, Rehimena, on beş hisarla beraber Corduene, Nisibis, Singara²¹² ve konumu tam olarak bilinmeyen Castra Maurorum bölgelerini, sadece hisarlarda bulunan Romalıların Roma himayesine dönmesi şartı ile aldı. Yine alınan bölgelerden biri olan Zabdicena'nın konumu tam bilinmemekle birlikte Tigris (Dicle)'in doğusundaki bölgede olduğu düşünülmektedir.²¹³

Bu anlaşma sonucunda Roma Armenia'yı uğradığı herhangi bir saldırı karşısında destekleyecek bir yardım hareketinde bulunamayacaktı. Arşak'da hiçbir şekilde Sâsânîlere karşı Roma'ya yardım etmeyecek, böylece seferde imparatorun emrinde olan Ermeni kral cezalandırılacak ve Roma'nın Armenia'yı istila etme fırsatı ortadan kaldırılacaktı. Sâsânîler karışıklık içinde olan Armenia'nın büyük bir kısmı ile Artaxata'yı da ele geçirdiler.²¹⁴ Nisibis'in Sâsânîlere geçmesi ile halkını büyük bir çoğunluğu Amida'ya yerleştirilmiş ve şehir savunma bölgesi olarak önem kazanmıştır.²¹⁵ Böylelikle otuz yıl sürmesi planlanan bir barış anlaşması yapıldı²¹⁶ ve II. Şapur döneminde, daha evvel Roma'ya kaptırılan bölgeler tekrar ele geçirildi. Armenia'nın da Roma ile bağlantısının kesilmesi amaçlandı.

²⁰⁷ age, s. 518.

²⁰⁸ Ammianus Marcellinus, age, s. 406-407.

²⁰⁹ Ammianus Marcellinus, age, s. 417.

²¹⁰ Malalas, age, s. 182-183.

²¹¹ Zosimus (2006). *Zosimus New History*. (Çev.) Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra, s. 66.

²¹² Roma-Pers sınırında, ilk olarak 114-117 tarihinde Romalılar tarafından kullanılmıştır. Nisibis sınır kentinin yaklaşık 90 km güneydoğusundaki konumu onu Habur'dan Dicle'ye giden çöller arasında bir konaklama noktası haline getirmiştir. Bknz: Oliver Nicholson (Vol II), age, s. 1390.

²¹³ Michał Marciak, age, s. 198.

²¹⁴ P'awstos Buzand, age, 154, Ammianus Marcellinus, age, 422-423, P. Orosius (1981). *The Seven Books of History Against the Pagans*. (Çev.) Roy J. Deferrari, The Catholic University of America Press, Washington D.C, s. 335.

²¹⁵ R. H. Hewsen (2006), age, s. 53.

²¹⁶ Theophanes Confessor, age, s. 84.

Anlaşmadan sonra Şapur ordusunu toplayarak, Armenia üzerine yürüyerek, Atropatena'ya (Atrpatakan) saldırdı. Saldırıyı haber alan Ermeni güçleri kralın emriyle toplandı ve hazırlandı. Sparapet Vasak'ın önderliğinde savaşan Ermeniler, Şapur'u püskürtmeyi başarmıştır.²¹⁷ Buzand'a göre, daha sonra tekrar bir istila hareketi için Armenia'ya harekât planlayan Şapur, güçlü bir ordu toplayarak üç noktadan Armenia'ya saldırmıştır. Bunun üzerine Arşak ve Vasak'da kuvvetleri üçe ayırarak Sâsânî güçleri ile çarpışmış ve başarı elde etmişlerdir. Hatta kral Arşak komutasındaki kuvvetlerin yaptığı bir gece baskını ile kral Şapur at sırtında kaçarak kendi sınırlarına ulaşmıştır.²¹⁸

P'awstos, uzun yıllar Sâsânî ile olan çekişmenin sonucunda yıpranan ve bıkan Ermeni soylularının Arşak döneminde krala ihanet ederek saf değiştirip, Şapur'un tarafına geçtiğinden bahseder. Bu saf değiştirme hareketinin öncüsü sayılan Meruzan Ardziruni'dir. En güçlü nakhararlardan birisi olan Meruzan, Şapur'un himayesine girerek Armenia'ya karşı ayaklanarak dinini değiştirmiştir. Şapur, Ermeni prenslerini ele geçirip din değiştirmelerini sağlaması karşılığında Ermeni tahtına kendisini geçireceğini vaat etti.²¹⁹ Meruzan Şapur'u Ermeni kralına karşı kışkırtması sonrasında Meruzan rehberliğinde kalabalık bir Sâsânî ordusu, Armenia üzerine bir istila hareketine girişti. Çoğu prensin eşlerini esir alarak kalelere hapsetti. Erkeklerin fillerin altında ezildiği, kadınların ve çocukların arabaların oklarına bağlandığı kanlı bir savaşın sonrasında, eski başkent Tigranokerta'nın surları yıkılıp ahali de tutsak olarak alınmıştır. Daha sonra başkomutan Vasak Mamigonyan, komutası altındaki askerlerle beraber Sâsânî güçlerine saldırmış ve onları yenerek tutsakları geri almıştır.²²⁰

Meruzan'dan başka; Armenia'nın güney uç beyliklerinde, yukarı Dicle bölgesinde yer alan Ağtznik, Gortuk ve Dımorik'in feodal beyleri ile Şuşa yöresinde bulunan Artsakh'ın beyleri Sâsânî sarayına tabi olduklarını bildirerek ayrıldılar. Topraklarını ayırarak sınırları düzenleyen bu beylikler, Armenia güvenliği için tehdit oluşturmaktaydı.²²¹ Vahan Mamigonyan da Ermeni kralına isyan ederek Şapur'un himayesine girdi. Zerdüşt dinini benimsedi. Bu yakınlık Şapur'un kız kardeşi Ormizduyt ile evlenmesiyle daha da perçinlendi. Vahan'a ordu da yüksek rütbe ve başka mülkler de verildi. Khorenatsi'ye göre ise, Şapur kardeşini Maruzan ile evlendirmişti.²²²

²¹⁷ P'awstos Buzand, age, s. 154.

²¹⁸ P'awstos Buzand, age, s. 154.

²¹⁹ Moses Khorenatsi, age, s. 294, P'awstos Buzand, age, s. 156.

²²⁰ Moses Khorenatsi, age, s. 295, P'awstos Buzand, age, s. 156- 157, Rene Grousset, age, s. 136.

²²¹ P'awstos Buzand, age, s. 167, Ammianus Marcellinus, age, s. 487, Rene Grousset, age, s. 137.

²²² Moses Khorenatsi, age, s. 294, P'awstos Buzand, age, s. 168.

Arşak Şapur'un kurduğu bir tuzak sonucunda ele geçirildi. Bir şölen daveti ile saraya çağrılan Armenia kralı, gizli bir arka kapıya çekilerek yakalandı. Gözleri kör edilip zincire vuruldu ve işkence edilerek öldürüldü.²²³

Şapur, Armenia'nın yönetimini Cylaces ve Arrabannes'e verdi.²²⁴ Onları kralın eşinin ve kraliyet hazinelerinin bulunduğu Artogeressa'yı²²⁵ ele geçirmekle görevlendirdi. Şehri kuşatmak için gittiklerinde bir hileyle surdan içeri girmelerine izin verilen ikili, plan değişikliği yapıp saf değiştirdi ve kraliçe ile anlaşarak düşman ordusunu bir gece baskını ile kılıçtan geçirdi.²²⁶

Cylaces ve Arrabannes imparator Valens'e elçiler yollayarak kendilerine yardım göndermesini ve himaye ettiği Arşak'ın oğlu Papa'yı kral olarak atamasını istedilerse de anlaşmayı çiğnemek istemeyen imparator herhangi bir krallık alameti olmadan Papa'yı Armenia'ya geri gönderdi.²²⁷ Olanlardan sonra büyük bir ordu ile Armenia üzerine yürüyen II. Şapur'un karşısında yardımsız kalan Cylaces ve Arrabannes savunma yaparak, Lazika²²⁸ sınırından dağların tepelerine geri çekilmeye başladılar. Artogeressa'da kalan kraliçeye direnmesi ve imparatorluk yardımıyla Papa'nın desteğe geleceği söylendiyse şehir düştü.²²⁹ Bu istila hareketinde Artogeressa'yı kuşatıp tahrip eden Şapur, şehri yaktı ve Arşak'ın hazinelerini ele geçirip karısını da yakalayarak öldürdü.²³⁰

P'awstos Buzand bu istila hareketinde Ermeni ve Yahudi pek çok ailenin esir edilerek, zorunlu göçe tabi tutulduğunu aynı zamanda çok şiddetli bir istilanın gerçekleştiğini belirtir.²³¹ Bu istila hareketinde Şapur ile beraber Meruzan ve Vahan da bulunmaktaydı. Ermeni soylularına kendi aileleri de dahil olmak üzere Zerdüş dinine geçmeleri için yaptıkları zulüm ve baskılar çok şiddetli derecedeydi. Vahan, oğlu Samuel tarafından konuşma bahanesi ile bu süreçte öldürülmüştür. Samuel, Vahan ile beraber annesini de öldürerek kaçırmıştır.²³²

²²³ Ammianus Marcellinus, age, s. 487.

²²⁴ Ammianus'a göre; Cycles praefectus (resmi görevli), Arrabannes'de maraşeldi. Bknz: Ammianus Marcellinus, age, s. 487.

²²⁵ Artagnes (Geçvan/Tunçkaya) Aras nehrine bakan kale. Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 149.

²²⁶ Ammianus Marcellinus, age, s. 487-488.

²²⁷ P'awstos Buzand, age, s. 174.

²²⁸ Ana nehirleri Phasis ve Chorokhi olan batı Gürcistan toprakları. Colchis ve Arkeopolis başkentleri olarak bilinmektedir. Bknz: Oliver Nicholson (Vol II), age, s. 890.

²²⁹ P'awstos Buzand, age, s. 174.

²³⁰ Ammianus Marcellinus, age, s. 488-489.

²³¹ P'awstos Buzand, age, s. 175-176.

²³² P'awstos Buzand age, s. 179-180, T. Artsruni (1985). *History of the House of the Artsrunik*. (Çev.) Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Michigan, s. 129, Rene Grousset, age, s. 141.

Roma tarafından kont Arintheus Ermenilere karşı ikinci bir sefer hareketi ve saldırı olması durumunda, Ermenilere yardım götürmek için görevlendirildi.²³³ Bu dönemde Roma ile Papa arasındaki ilişkiler, Şapur ve Papa yakınlaşması yüzünden zarar görmüştür. Bazı bölge subayları Papa'nın onlara karşı davranışlarından rahatsız olup, Armenia kralının değişmesini istediklerini bile krala bildirmişlerdir.²³⁴ Şapur ise müttefik olduğunu ispatlamak için gizli muhbirlerle Papa ulaşarak, kendisinin çıkarlarını umursamayıp, Cylaces ve Arrabannes'e hizmet ettiği için azarladı. Buna karşılık Sâsânî sarayı ile arasını iyi tutmak isteyen ve muhtemel bir saldırıdan çekinen Papa, ikiliyi öldürerek kellelerini Şapur'un huzuruna yolladı. Arintheus'un Armenia'ya gelmesinden sonra, Şapur yapılan anlaşma gereği Armenia'nın Roma tarafından savunulamayacağını belirterek elçi göndermesine rağmen talebi reddedildi.²³⁵

Armenia bu süreçte kral Papa ile beraber yeniden güç toplamaya çalışmaktaydı. Vasak'ın oğlu olan Musel yeni sparapet olarak atandı ve dağılan Ermeni birliği böylelikle kaçıp gittikleri yerlerden dönüp bir araya gelmeye başladı ve daha sonra askeri güç yeniden düzenlendi. Aziz Narses bu dönemde tekrar görevinin başına getirildi. Musel, Pers güçlerine saldırarak önemli iki komutanı Karen ve Zik'i öldürmüş, tapınakları yıkmıştır.²³⁶

Arşak krallarının siyasi denge politikası yanında dini olarak da Roma ile bağlantıda kalmaları, Ariuşçu bir politika sürdürmelerine de olanak tanıyordu. 338'den 381'e kadar özellikle de Konstantius ve Valens dönemlerinde bu durum daha da belirgindir. Ermeni dini lideri Gregory ailesinden gelen diğer din adamları için bu durum çatışma yaratmıştır. Aziz Nerses de, Papa'nın Arius yanlısı tavrı yüzünden karşı karşıya kalmalarından sonra öldürülmüştür.²³⁷ Nerses'in ölümünden sonra kral Papa, Manazkert'li rahip Albianos'un soyundan olan Yusik'i (Şahag) görevlendirerek Aziz Gregor'un değil farklı bir ailenin soyunu katolikoslük makamına geçirmiştir. Bu haber katolikos atamalarının yapıldığı Caesera'ya ulaştığında büyük bir tepki ile karşılaşılarak tavrı alınmıştır.²³⁸

Aynı zamanda Roma cephesinde de Papa için işler iyi gitmiyordu. Komutan Terentius, imparatorun sarayına mektuplar yazarak Papa'yı kötülüyor, küstahça işler yaptığından bahsediyordu. Sâsânîler ile de işbirliği yaptığı söylenen Papa'nın taraf değiştirmesini engellemek için öldürülmesine karar verildi. Kendisine kurulan ilk komplodan kaçan Papa,

²³³ Ammianus Marcellinus, age, s. 489.

²³⁴ J. Curran (2008). *From Jovian to Theodosius*, Averil Cameron ve Peter Garnsey (Ed.) *CAH Vol XII*, Cambridge University Press, New York, s. 93.

²³⁵ Ammianus Marcellinus, age, s. 489.

²³⁶ P'awstos Buzand, age, s. 185-187.

²³⁷ Thomas Artsruni, age, s. 131, Nina Garsoïan (2004a), age, s. 86.

²³⁸ P'awstos Buzand, age, s. 29.

ikinci defa Armenia'daki askeri birliklerin komutasından sorumlu olan Trianus'un yemek davetine katılmış ve suikaste uğrayarak öldürülmüştür.²³⁹ Kral Papa'nın ölümünün ardından yerine Varazdates (374-378) geçmiştir.²⁴⁰ Varazdates'in kısa süreli idaresi, Mamigonyan ailesinden Manuel'in kendini Armenia'nın naibi ilan etmesi ve Varazdates'i topraklarından sürmesi ile son buldu.²⁴¹ Böylece Mamigonyan ailesi daha da güçlü bir konuma geldi. Manuel geride kalan Papa'nın karısı kraliçe Zarmanduxt ile oğulları Arsak ve Valarsak'a kraliyet ailesinin üyeleri olarak saygın bir muamelede bulundu. Aynı zamanda bu süreçte yaptıklarının değerlendirmesini kraliçe ile yaparak Roma tepkisine karşı Sâsânî desteği almaya karar vermiştir.²⁴² Böylelikle Manuel Sâsânîlerle yaptığı bağlılık anlaşması karşısında Armenia'nın naibi olarak tanındı ve Armenia'daki Hıristiyan inanca hoşgörü Sâsânî yönetimi tarafından güvence altına alınmış oldu.²⁴³

Manuel'in daha sonraki idaresi döneminde Sâsânîler Armenia sınırlarına birkaç kez saldırı düzenlemişlerse de başarılı olamamışlardır. Üst üste olan bu yenilgilerden sonra, Sâsânî güçleri yedi yıl boyunca Armenia topraklarına bir daha girmeye cesaret edememiş böylelikle Armenia için güven içinde geçirilen bir dönem oluşmuştur.²⁴⁴ Bu dönemden M.S. 385 yılındaki ölümüne kadar olan süreçte Manuel Ermeni idaresini sağlamlaştırmak için çalışmıştır. Meruzan'ın saldırısına maruz kalan Manuel onu alt ederek öldürmüştür. Kızını Arsak ile evlendirerek onu damadı yapmış böylelikle akrabalık bağlarını güçlendirmiştir. Kardeşi Valarsak'ı da Bagratuni ailesinin kızı ile evlendirerek ilişkileri sağlamlaştırmış, böylelikle feodal iki sülalenin birleşmesi durumu ortaya çıkmıştır. Armenia soylularının huzurunda Arsak'ı Armenia kralı olarak ve kardeşini de onun halefi olarak tayin etmiş ve kabul edilmiştir.²⁴⁵ Manuel'in Armenia'da kurduğu düzen ölümüne kadar sürmüştür.

Armenia'a yönelik saldırgan ve istilacı Roma politikasının yeniden ortaya çıkmasını istemeyen Şapur 373'te Roma kuvvetlerinin ülkeden çekilmesi ve İberia'nın işgal edilen kısımlarının tahliye edilmesi talebiyle Valens'e elçi gönderdi.²⁴⁶ Bu talebi değişiklik yapılamayacağı gerekçesiyle reddedildi.²⁴⁷ Daha sonra 376 ve 378 yılları kapsamında Trakya'da meydana gelen Got tehdidi yüzünden Roma'nın aktif olarak müdahale etmesi

²³⁹ Ammianus Marcellinus, age, s. 555-558.

²⁴⁰ P'awstos Buzand, age, s. 215.

²⁴¹ P'awstos Buzand, age, s. 217-221.

²⁴² P'awstos Buzand, age, s. 221.

²⁴³ D. M. Lang, age, s. 162.

²⁴⁴ P'awstos Buzand, age, s. 224.

²⁴⁵ P'awstos Buzand, age, s. 224- 228.

²⁴⁶ John Curran, age, s. 93.

²⁴⁷ Ammianus Marcellinus, age, s. 597.

mümkün olmadı.²⁴⁸ Daha ılımlı davranmak zorunda kaldı. Süvari birlikleri mareşeli Victor'u Armenia'nın durumunun belirlenmesi için Sâsânîlerin yanına gönderirken kendisi de Armenia'daki lejyonlarıyla beraber askeri birliğini toplayıp Antiochia'dan (Antakya) çıkıp Constantinopolis'e gitmek üzere yola çıkmıştır.²⁴⁹ Oradan Edirne üzerine ilerleyerek Got savaşına giren imparator yaklaşık 10.000 Roma askerinin öldürüldüğü savaşta kendi hayatını da kaybetmiştir.²⁵⁰ İmparatorun cesedi savaş meydanında bulunamamış ölüm şekli de rivayet olarak anlatılanlarla kalmıştır.²⁵¹ Valens'in Edirne savaşında öldürülmesinin ardından Theodosius 379 yılında doğunun Augustusu olarak görevlendirilmiştir.²⁵²

Armenia'nın yaşadığı bu huzur ve refah döneminde, Sâsânî tahtında artık yaşlanmış olan ve ömrünün sonuna yaklaşan II. Şapur; Roma tarafından tehlike oluşturacak bir durumun ortaya çıkamayacak olmasından dolayı memnun ve rahattı.²⁵³ Şapur M.S. 379 yılında vefat ettiğinde tahta kardeşi Erdeşir geçti.²⁵⁴ Erdeşir döneminde Sâsânî soylu sınıfı ile hanedan arasında sürtüşme mevcuttu. Sarayda söz sahibi olacak kadar güçlenen hanedanların etki alanlarını azaltmak isteyen Erdeşir, din adamlarının soylulardan yana olması sebebi ile kısa süreli bir taht macerası yaşayarak dört yıl sonra tahttan indirilmiştir.²⁵⁵ Ardından II. Şapur'un oğlu olan III Şapur tahta geçmiştir.²⁵⁶

4.3. Persarmenia Sınırlarının Değişmesi

IV. yüzyılın sonuna doğru hem Roma hem de Sâsânî devletinde taht değişiklikleri meydana gelmiştir. Bu dönemde Armenia meselesi her iki taraf içinde tam olarak çözülememiş bir problem olarak beklemekteydi. M.S. 384 yılında Constantinople gelen Sâsânî elçisi, beraberinde getirdiği ipek, mücevher gibi birçok değerli hediye ile beraber III. Şapur'un tahta geçişini ilan etmiş ve imparatorla iletişime geçerek barış yanlısı olduklarını ortaya koymuştur.²⁵⁷

Armenia'da ise Manuel'in ölümünün ardından düzen bozulmuş ve karışıklık ortaya çıkmıştır. Arşak'ın krallığını Manuel döneminde kabul eden nakhararlar, ölümünün ardından

²⁴⁸ Stephen Mitchell, age, s. 124.

²⁴⁹ Ammianus Marcellinus, age, s. 597.

²⁵⁰ Stephen Mitchell, age, s. 126.

²⁵¹ Ammianus Marcellinus, age, s. 614.

²⁵² H.P. Erdemir, age, s. 35.

²⁵³ N. H. Baynes (1910). Armenia in the Fourth Century, *The English Historical Review*, 25(100), s. 642.

²⁵⁴ Agathias, age, s. 129, M. C. Taberi, age, s. 213.

²⁵⁵ Ahmet Altungök, age, s. 86.

²⁵⁶ Taberi, age, s. 213, Mesudi, age, s. 230.

²⁵⁷ Pacatus (1987). *Panegyric to the Emperor Theodosius*. (Çev.) C.E.V. Nixon, Liverpool University Press, Liverpool, s.34, Orosius age, s.342, G. Greatrex ve S. N.C.Lieu (2005). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II 363-630*, Routledge, London and New York, s. 16.

sorun çıkarmış ve onu istememişlerdir. Armenia birliğini bozarak Sâsânî sarayından yeni bir kral tayin etmesini istemişlerdir. Bunun üzerine III. Şapur, Arşak ailesinden IV. Hüsrev'i (384-389) Armenia kralı ilan ederek, kız kardeşini de onunla evlendirdi. İstenmeyen ve tacı devredilen Arşak'ın Roma topraklarına sığınmasıyla; Roma Arşak'ın, Sâsânîler ise IV. Hüsrev'in destekçisi olmuştur.²⁵⁸

Buzand'a göre Roma ve Sâsânî kralları arasında karşılıklı yapılan istişareler ve elçilik hareketlerinden sonra ortak bir karara varılarak muhtemelen M.S. 387 yılında Armenia'nın ikiye bölünmesine karar verildi. Theodosius yönetiminde Roma'nın gücüyle karşı karşıya kalan Şapur'un Armenia'nın iki imparatorluk arasında bölünmesini bu nedenle kabul etmiş olabileceği ihtimali düşünülebilir.²⁵⁹

Armenia'nın bölünmesinin tarihi kesin olarak belirlenmemektedir. Başlıca Ermeni kaynakları incelendiğinde farklı tarihlendirmelere ulaşılmaktadır. Moses Khorenatsi ve Thomas Artsurini'ye²⁶⁰ göre; Honorius (395-423) ve Arcadius (395-408) ile anlaşma yapıldığı bilgisine erişilirken, Buzand ve Lazar Parpeci'ye²⁶¹ göre ise bu anlaşma III. Şapur (383-388) döneminde yapılmıştır. Doğu idaresine Arcadius'un geçmesinden sonra Şapur'un Arcadius'a elçiler göndererek anlaşma yapmak istediği ve bu görüşmeler sonucunda Armenia'nın iki ayrı kısma bölüldüğü de başka bir anlatıdır.²⁶²

Khorenatsi ve Artsurini'ye göre; Hıristiyan bir lidere boyun eğmenin daha iyi olduğunu düşünen Arşak, Vahan'ın oğlu Samuel Mamigonyan ve Vasak Artsurini gibi beraberindeki bazı soylular ile beraber Roma topraklarına doğru yola çıktı. Bunu öğrenen Şapur, yazdığı bir mektup ile Arşak'ın beraberindeki asillere, kendi soylarından IV. Hüsrev'in kral olduğunu, vatanlarını terk etmemelerini, topraklarının başına dönmelerini, sürgün olarak yaşamamalarını buyurması üzerine bir kısmı geri döndü.²⁶³ Khorenatsi geri dönmeyen üç kişiden özellikle bahseder. Bunlar; Siwnik lordu Babik'in oğlu Dara, Sirak ve Spandarad'un oğlu Gazavon ve Gardman ailesinden Peroz'dur.²⁶⁴ Böylelikle özerk bir idare vaadi ile Arşak'ın gücünü kırmaya çalıştı. Hazinesini de kaybeden Arşak daha sonra Hüsrev'le yapılan bir savaşta yenilgiye

²⁵⁸ P'awstos Buzand, age, s. 233.

²⁵⁹ Moses Khorenatsi, age, s. 304, P'awstos Buzand, age, s. 234, Thomas Artsruni, age, s. 133, P. Ghazar (1985). *History of Armenians*. (Çev.) Robert Bedrosian, New York, s. 10, R. H. Hewsen, age, s. 71.

²⁶⁰ Moses Khorenatsi, age, s. 304, Thomas Artsurini, age, s.133.

²⁶¹ P'awstos Buzand, age, s. 234.

²⁶² Michael Chamich, age, s. 226-227.

²⁶³ Thomas Artsruni, age, s. 133-134.

²⁶⁴ Moses Khorenatsi age, s. 305-306.

uğratıldı, başkomutanı Dara öldürüldü ve Acilisine (Erzincan) bölgesine kaçarak orada öldü. Khorenatsi'ye göre; Arşak Armenia'nın tamamını 5 yıl yarısını da 2,5 yıl yönetmişti.²⁶⁵

Arşak'ın ölümünden sonra Roma yerine yeni bir kral tayin etmedi. Ermeni prenslere göre lidersiz kalmak zordu bu yüzden krala pişman olduklarını ve topraklarına geri dönmek istediklerini söyleyen bir mektup yolladılar. Onların bu isteği memnuniyetle karşılanarak hemen kabul edildi.²⁶⁶

Khorenatsi'ye göre, Hüsrev'in Roma ile yaklaşması Sâsânîler ile olan ilişkisinin dengesini bozmuş ve karşı karşıya gelmişlerdir. Prenslerin kışkırtmaları ve uyarıları dikkate almaması sonucu kral, oğlu Erdeşir'i Armenia üzerine yollamış, kimseden yardım alamayan Hüsrev yakalanarak hapsedilmiş ve taht Erdeşir'in kardeşi Vehramsabuh'a kalmıştır. Vehramsabuh, kral tarafından verilen rütbeleri değiştirmeyerek düzeni bozmamıştır. Roma'ya karşı eskisi gibi davranılmasını istemiştir.²⁶⁷ Böylece var olan düzen üzerinden idareyi sağlamaya çalışmıştır. Khorenatsi, Arşak'ın Armenia'nın bölünmesinden sonraki durumu ve idare süresi, savaştan sonra Arşak'ın Acilisine'ye kaçışı, ölümü (muhtemelen M.S. 387 ile M.S. 389 arası) ve Hüsrev'in tahttan alınması ile alakalı süreçlerle ilgili verdiği bilgilerde Sâsânî tahtında Şapur'un olduğunu ifade etmektedir. Fakat Şapur M.S. 388 yılında öldürüldüğünden tahta kardeşi IV. Behram (Wahram) geçmiş, dolayısıyla bu dönemdeki taht değişikliği ve olayların net tarihlendirilmemesi, yazarın anlatımında Şapur ve IV. Behram arasında bir kurgu karışıklığı ortaya çıkarmıştır.²⁶⁸

4.3.1. Persarmenia ve Roma Armeniası Sınırları

Anlaşmayla beraber Büyük Armenia Karın'ın²⁶⁹ doğusundaki bir noktadan kuzeyden güneye eşit olmayan bir hat ile bölündü. Nisibis'in (Nusaybin) batısındaki Mezopotamya Sâsânîlerde kaldı.²⁷⁰ Euphrates (Fırat) nehrinin 387 bölünmesinden önce sınır olduğu Küçük ve Büyük Armenia'nın yeni belirleyicisi Nymphios (Batman) nehri, Roma ve Sâsânîler arasında mevcut olan sınırı düzenledi.²⁷¹ Sâsânî-Doğu Roma sınırının önemli yerlerinden birisi

²⁶⁵ Moses Khorenatsi age, s. 308-309, Thomas Artsruni age s. 133-134.

²⁶⁶ Moses Khorenatsi, age, s.311.

²⁶⁷ Moses Khorenatsi, age, s.314-315.

²⁶⁸ İ. T. Cinemre, agt, s. 133.

²⁶⁹ Modern Erzurum' da bulunan, Roma Armenia sınırındaki Ermeni mahallesi. Bknz: Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 1482.

²⁷⁰ N. Garsoïan (2004c). Marzpanate (428-652), Richard G.Hovannisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times*, St Martin Press, New York, s. 92.

²⁷¹ S. Grosby (1997). Borders, Territory and Nationality in the Ancient Near East and Armenia, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 40(1), s. 24.

Martyropolis (Meyyafarikin-Silvan)'dir. Şehir Sâsânî sınırı Arzanene' ye yakın olan Nymphios (Batman) nehri yakınlarında olduğundan sık sık Pers saldırılarına uğramıştır.²⁷²

Buna göre Roma, ülkenin yaklaşık dörtte biri olan Arşak'ın idaresindeki kısmın vasallığını alırken, IV. Hüsrev tarafından yönetilen kısım Sâsânî egemenliğine kalmıştır. Aynı zamanda 360 yıllarında kaybedilen ve Musel Mamigonyan döneminde kazanılan sınır bölgeleri İberia ve Albania Sâsânîlere geri döndü.²⁷³ Armenia İberia sınırındaki Gugark kuzeyde İberia'ya, kuzeydoğuda Albania'ya Utik ve Arcax, doğuda Atrpatakan'a (Azerbaycan) ile Parskahayk²⁷⁴ ve güneyde Mezopotamya'ya Korcek ve Aljnik bölgeleri dahil edilmiştir. Bu süreçte Arşak Acilisine (Erzincan)'de ikamet ederken, IV. Hüsrev Artasat ve Dvin'de²⁷⁵ kaldı.²⁷⁶

Harita 6 4.2. 387 Anlaşması Sâsânî Roma Sınırı ve Persarmenia

(K.Maksymiuk, *Geography of Roman Iranian Wars*, s.108)

²⁷²Nicholas Adontz age, s. 9, Oliver Nicholson, age, s. 975-976.

²⁷³R. H. Hewsen, age, s. 71.

²⁷⁴ Adiabene ile Atropatene'ye sınırı olan, Urmiye gölünün kuzeyindeki bölge. Bknz: Mehmet Tezcan, age, s. 236.

²⁷⁵ Dvin kentinden 5. yüzyıldan evvel bahsedilmemesi, IV. Hüsrev tarafından yeni bir başkent olarak kurulduğunu düşündürmektedir. Şehir Ermenistan'ın eski başkenti Artaxata'nın bölgesinde kurulmuş, 485 civarında marzbanın ikametgâhı olarak kullanılmıştır. Bknz: R.H. Hewsen, age, s. 72.

²⁷⁶ Nina Garsoian (2004c), age, s. 92.

5. V. YÜZYILDA PERSARMENİA

5.1. Yezdigerd Döneminde Persarmenia

5.1.1. Yezdigerd Dönemi Roma-İran İlişkilerinin Persarmenia'ya Etkisi

IV. Behram'ın (388-399) kısa süreli saltanatı, uğradığı bir suikast sonucunda sona erdi. Yerine III. Şapur'un oğlu ya da kardeşi olan I.Yezdigerd (399-420) geçti.²⁷⁷ Bazı kaynaklarda günahkâr anlamına gelen "Esim" lakabı ile tanınan I. Yezdigerd; gaddar, kan dökücü ve zalim biri olarak tanımlanmaktadır. Roma ile sürdürdüğü olumlu politikanın da etkisi ile Hristiyan yanlısı olmak ve Zerdüştlerle zulmetmekle suçlanmıştır. Yahudi bir eşi olması ve yüksek mevkilere Yahudi kimseleri getirmesi de bu kötü şöhretinin sebeplerindendir.²⁷⁸ I. Yezdigerd başa gelmeden evvel IV. Behram suikaste uğrayarak öldürüldüğü için, taht üzerinde iktidar sağlaması gerekiyordu. Bu sebeple yönetime geçince güvenliğini sağlamak için sıkı tedbirler alarak söz sahibi pek çok soylu kişiyi öldürttü. Soylu aileler ve Zerdüşt rahiplerle bir denge politikası kurmaya çalışmasının yanında Hıristiyanlığa da yer verdi.²⁷⁹ Bu durum Zerdüşt din adamları tarafından olumsuz karşılandı.

Bu dönemde Roma ile muhtemelen M.S. 409 tarihinde yapılan bir elçilik ziyareti ile varılan anlaşma sonucunda ilişkiler olumlu seyretmektedir. Ticaret alanında M.S. 408-409 tarihli bir yasa ile casusluğun engellenmesi için tüccarların sadece belirli yerlerde serbestçe dolaşmasının kabulü, iki taraf arasında bir uzlaşma sağlandığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Din konusunda da karşılıklı bir hoşgörü anlayışının varlığı mevcuttur.²⁸⁰ İmparator tarafından elçilerle birlikte gönderilen piskopos Marutha'nın I. Yezdigerd ile kurduğu dostluk sonucu, Sâsânî Hristiyan politikasının da olumlu yönde etkilendiği düşünülmektedir. Ayrıca Arcadius'un ölmeden evvel oğlu II. Theodosius'un koruyucusu olmasını I. Yezdigerd'e vasiyet etmesi, ilişkilerinin iyi olduğuna işaret eder. Hatta I. Yezdigerd Arcadius'un ölümünden sonra, bu vasiyet üzerine görevlendirdiği kimseleri II Theodosius'un yanına saraya göndermiş; çok küçük olduğu için onu korumak ve eğitimi ile alakalı yardımcı olmak istemiştir.²⁸¹

Esasında Sâsânî idaresini ele aldığı anda Hıristiyanlara karşı kısa da olsa tacizkar davranışları da olduğu bilinen Yezdigerd, bunun önüne geçilmesi ve sınır güvenlikleri için

²⁷⁷M. C. Taberi, age, s. 213, Mesudi, age, s. 231, Belhi, age, s. 71, Mirhand, age, s. 733.

²⁷⁸G. R. Garthwaite (2005).*The Persians*, Blackwell Publishing, UK, s. 103.

²⁷⁹T.Daryae (2009). *Sâsânîan Persia The Rise and Fall of an Empire*, I.B.Tauris, London-New York, s. 22.

²⁸⁰B.Isaac (2007). *The Eastern Frontier*, Averil Cameron.(Ed.), *CAH Vol XIII*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 443.

²⁸¹Teophanes Confessor, age, s. 124, R. N. Frye (1983). *The Political History of Iran under the Sâsânîans*, E. Yarshater.(Ed.), *CHI Vol 3(1)*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 143-144.

yapılan anlaşmanın yenilenmesi için, Roma'nın elçiliği ile görüştü. Ticari düzenleme ile alakalı anlaşma muhtemelen daha evvelde Sâsânî elçisi olarak görevde bulunmuş olan Anthemius tarafından yönetildi. Piskopos Marutha'da Sâsânî devleti altında yaşayan Hıristiyanların durumlarının iyileştirilmesi için görevlendirilmiştir.²⁸²

Marutha'nın I. Yezdigerd ile kurduğu iyi ilişkiler, imparator ile Yezdigerd'in de daha iyi ilişkiler içinde olmasının yolunu açtı. Sâsânî Hıristiyanlarının yararına hareket edilmesine olanak sağladı. Hatta Sâsânî sarayına gittiğinde, I. Yezdigerd'in hasta olan oğlunu tedavi etmesi sonrasında Hıristiyanlara karşı olan tavrın daha da olumlu yönde değiştiği düşünülmektedir.²⁸³

Roma imparatorluğunda bu dönemde babası Arcadius'un ölümünden sonra M.S. 408 yılında yedi yaşında tahta geçen II. Theodosius, M.S. 450 yılında ata binerken geçirdiği kaza sonrası hayatını kaybedene kadar doğuda hakim olan imparator olmuştur. Batıda Arcadius'un kardeşi olan Honoris idareye geçmiş ve M.S. 423 yılına kadar yaşamıştır. II. Theodosius devrinin genel politikası; Sâsânî hükümdarları ile sürdürülen denge politikasına dayalı diplomatik faaliyetler ve gittikçe güçlenen Hunlar başta olmak üzere istilacı barbar gruplara ücret ödemesi yapılarak barışın devamlılığının sağlanması ve bir savaş durumundan mümkün olduğunca kaçınılmasıdır.²⁸⁴ Bu politika uzun süreli bir barış ve güvenlik ortamının oluşmasına sebep olmuştur.

Bu dönemde Armenia'da hüküm süren Vramshapuh'un idaresi 414 yılında hayatını kaybetmesi ile sona erdi. Bu zamana kadar sakin ve güvenli bir ortam içerisinde idaresini sürdüren Armenia yeni bir taht değişikliği ile farklı bir idari sürece doğru yol almıştır.

Vramshapuh öldüğünde oğlu Artashes on yaşında bir çocuktü. Armenia idaresinin başına geçmesine imkân olmadığından, katolikos Sahak, Sâsânî sarayına gitti. Orada, tutuklu olarak bulunan Hüsrev'in tekrar Armenia idaresine geçmesini istediklerini bildirdi. I. Yezdigerd bu talebi kabul ederek Hüsrev'i salıverdi ve Armenia'ya gönderdi. Fakat yaklaşık bir yıllık kısa bir saltanattan sonra Hüsrev'in de ölümüyle Armenia yine yöneticisiz kaldı.²⁸⁵

I. Yezdigerd, Armenia'nın başına oğlu Sabuhr' u atayarak yeni kral yaptı. Khorenatsi'ye göre; Sabuhr kötü niyetle prensleri kendine çekmek, sosyal yaşam yoluyla ilişki kurmak, yabancılarla evliliklerini sağlamak vb. yollarla onları baştan çıkararak Zerdüştinine

²⁸²R. C. Blockley (1992). *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*, Francis Cairns (Publications) Ltd, Great Britain, s. 48.

²⁸³ R. C. Blockley, age, s. 48-49.

²⁸⁴ Stephen Mitchell, age, s. 146-151.

²⁸⁵ Moses Khorenatsi, age, s. 323.

bağlayarak birliklerini bozmayı amaçlamaktaydı. Soylular arasında hiç sevilip kabul görmeyen, korkak ve cesaretsiz biri olarak tasvir edilmektedir.²⁸⁶

I. Yazdigerd'in yaklaşık yirmi yıl civarı süren nispeten kısa idaresi hem Roma hem de Sâsânîler için karşılıklı olarak sakin kalınan bir dönem olarak ortaya çıkmaktadır. M.S. 387 anlaşmasından sonraki süreç göz önüne alındığında Armenia her iki taraftan da herhangi bir istila hareketine maruz kalmamış ve bilinen bir sınır değişikliği olmamıştır.

5.2. Behram Gur ve Persarmenia'da Marzbanlık Dönemi

I.Yezdigerd'in ölümünün ardından oğlu Sabuhr, Armenia tahtını bırakarak Ctesiphon (Tisfun)'a giderek Sâsânî devletinin başına geçti. Kısa süreli saltanatının ardından öldürülerek Hüsrev isimli bir Sâsânî soylusu tahta geçirildi.²⁸⁷ Fakat bu sırada hayatta olan diğer oğlu Behram Gur tahtın esas varisiydi. Hire'de yetiştiği için soylular tarafından istenmeyen ve tavır alınan Behram Gur, Araplardan oluşan bir ordu ile Ctesiphon (Tisfun) üzerine yürüyerek tahtı Hüsrev'den almak istedi.²⁸⁸ Tahtta kendisini istemeyen soylularla bir nevi pazarlık yapmak zorunda kalan Behram Gur; vergilerin düşürülmesi, askerlerin ücretlerinde artış sağlanması, soylulara daha da yüksek görevler gibi vaatler ile kendisine karşı çıkan soylular da olmasına rağmen tahta çıktı.²⁸⁹ Böylelikle M.S. 420 yılından itibaren Sâsânî idaresine başlamıştır.

Öte yandan Armenia'daki durum kaosa doğru evrilmekteydi. İstenmeyen kral Sabuhr'un tahtını bırakarak, Ctesiphon (Tisfun)'a gelmesi ve burada öldürülmesinden sonra idarecisi kalan Armenia üç yıl boyunca kargaşa içinde kalmıştır. Ermeni prensleri yer yer Sâsânî güçleriyle çatışmışlar ve güvenlik için bölgelerine, dağlara çekilerek bağımsız hareket etmişlerdir. Bu dönemde vergilerin ödenmediği, yolların kullanıma kapatıldığı gibi sosyal hayat düzeninin bozulduğu durumlardan bahsedilmektedir.²⁹⁰ Bu karışıklığın düzene girmesini isteyen Armenia nakhararları, Sâsânî sarayından Vramshapuh'un oğlu Artashes'i kral olarak atamasını istemişlerdir. Behram Gur, Artashes'e IV. Ardaşes (Arsaces) ismini vererek Armenia kralı olarak atamıştır.²⁹¹

Yeni kral kısa süreli idaresinin ardından, anlatılan bozuk ahlakı, kadınlara düşkün yaşamı yüzünden derebeylerinin hoşnutsuzluğunu kazanmış bu sebeple de tahttan alınması

²⁸⁶ Moses Khorenatsi, age, s. 323-325, Gazar Parpetsi, age, s. 15.

²⁸⁷ Moses Khorenatsi, age, s. 326, Mesudi, age, s. 231, Richard N. Frye, age, s. 144.

²⁸⁸ Taberi, age, s. 220-222, Belhi, age, s.74, Richard N. Frye, age, s. 144, Ahmet Altungök, age, s.94-95.

²⁸⁹ P. Pourshariati (2008). *Decline and Fall of the Sâsânian Empire: The Sâsânian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B.Tauris & Co, London, s. 69.

²⁹⁰ Moses Khorenatsi, age, s. 326.

²⁹¹ Moses Khorenatsi, age, s. 330-331.

istenmiştir. Bu hususta Aziz Sahak ile görüşen nakhararlar istedikleri yardımı alamamışlardır. Sâsânî sarayının onayı olmadan böyle bir değişiklik yapılamayacağı için ve bu değişikliğin de Ermeni bağımsızlığı adına tehdit oluşturacağını düşünen Sahak, Hıristiyan krallarının başlarında durmasının daha iyi olacağı görüşündeydi.²⁹² Böylece Aziz Sahak, kral IV. Ardaşes (Arsaces)'in tarafında olarak nakhararların düşmanlığını kazandı. Mouses Khorenatsi'ye göre ise, kralın uygunsuz davranışlarının farkında olan Sahak, imparator Theodosius ile görüşüp bir karara varana kadar, IV. Ardeşes'in yaptıklarına göz yummayı ve Sâsânî sarayı ile herhangi bir bilgi paylaşılmamasını teklif etti.²⁹³

Daha sonra birleşen Ermeni soyluları, Sâsânî sarayına kral Behram Gur'un huzuruna bir heyet gönderdiler. Bu heyete Aziz Sahak lehine, Surnag isminde başka bir papazı da dahil etmişler ve sonrası için katolikosluk sözü vermişlerdi. Sarayın rütbelilerinden (hazarapet) olan Suren Pahlav'ın huzuruna çıkarak şikâyetlerini bildirdiler. Bunun üzerine IV. Ardaşes (Arsaces) ve Aziz Sahak Behram Gur'un huzuruna çağrıldılar.²⁹⁴ Parpetsi'ye göre huzurda yüzleştirilen kral IV. Ardaşes (Arsaces) suçlamaları kabul etmeyip, soydaşlarının kendisini tahttan indirmek için komplo kurduğunu söyledi. Aziz Sahak'a da Suren aracılığı ile çeşitli vaatlerde bulunan Behram Gur, aksi yönde beyan vermesini sağlayamadı. Daha sonra suçlamaları kabul etmeselerde Ermeni soylularından gelen; bir Pers prensin kendilerini yönetmesi ve yaptıkları hakkında Sâsânî kralına bilgi vermesi talebi Behram Gur tarafından kabul edildi.²⁹⁵

Bu habere çok sevinen soyluların huzurunda IV. Ardaşes krallıktan alınırken, Aziz Sahak'ta katolikosluk görevinden azledildi. Yerine Surnag getirildiyse de çok uzun süreli bir idaresi olmadı. Behram Gur, bir Sâsânî marzbanı (vali) göndererek Armenia idaresini eline aldı.²⁹⁶ Arşak hanedanının sonunu getiren bu hareketle beraber, Persarmenia, Sâsânî marzbanın idaresinde sıradan bir satraplık haline getirilmiş oldu. Monarşi kaldırıldı marzban Dvin'e yerleştirildi. Marzban vergi toplamaktan sorumluydu. Şehzadeler özel ordularıyla şahın emrindeydiler ve kendi topraklarında özerk haldeydiler.²⁹⁷

²⁹² Gazar Parpetsi, age, s. 15-17, Rene Grousset, age, s. 177.

²⁹³ Moses Khorenatsi, age, s. 339.

²⁹⁴ Gazar Parpetsi, age, s. 17-18, R.Grousset, age, s. 178.

²⁹⁵ Gazar Parpetsi, age, s. 18, Rene Grousset, age, s. 178.

²⁹⁶ Gazar Parpetsi age, s. 18-19, Rene Grousset, age, s.178, Moses Khorenatsi, age, 340-342, Richard N. Frye, age, s. 145, G. Rawlinson (1878). *A Manual of Ancient History*, Oxford University Press, London, s. 584.

²⁹⁷ R.W. Thomsan (2008). Armenia (400-600). Jonathan Shepard (Ed.), *The Cambridge History of The Byzantine Empire c.500-1492*, Cambridge University Press, New York, s. 160.

5.2.1. Behram Gur Dönemi Sonunda Persarmenia

Behram Gur devrinde Sâsânî Hıristiyan ilişkileri zorlu ve katı bir hal almıştı. M.S. 421 civarı muhtemelen Zerdüşth rahiplerin kışkırtmasıyla, Sâsânî imparatorluğundaki Hıristiyanlara kötü muamele yapılmaya başlanmasıyla beraber birçok Hıristiyan Roma imparatorluğuna kaçtı. Behram Gur iadelerini istediye de Theodosius bunu reddetti.²⁹⁸ Behram Gur da Sâsânî topraklarında işçi çalıştıran Romalı tüccarların yağma ve kötü muameleye maruz kalmasına göz yumarak misilleme yaptı. Daha evvel altın ve gümüş madenlerinde çalıştırılmak üzere Roma'dan gelen maden işçilerinin geri gönderilmesi talebini de reddetti.²⁹⁹

Romalılar iki yönlü bir saldırı planı ile Sâsânî topraklarını vurdular. Karin (Theodosiopolis)'i harekât üssü olarak güçlendiren ve İberia kralından tarafsızlık garantisi alan Anatolius, bir isyana destek olarak Persarmenia'da ilerleyip Arzanene'ye ulaştı. Ardaburius komutasındaki Roma kuvvetleri de esasen kuşatmanın ana amacı olan Nisibis'i ele geçirmek üzere saldırıya geçtiler.

Savaşın ilk aşamasında Ermeni isyancılar ve Anatolius başarı elde edip Sâsânî kuvvetlerini yendi ve Nisibis kuşatması için baskı yaptı. I. Mundhir (431-473) komutasındaki Arap saldırısı ağır kayıplar verdirilerek geri püskürtüldü. Behram'ın ordusu ile beraber gelişi ve Resaina³⁰⁰ (Resulayn)'ya kadar ilerlemesiyle Roma güçleri kuşatmayı kaldırarak geri çekilmeye mecbur kaldılar.³⁰¹

Yapılan anlaşma şartlarına göre; Hıristiyanlar Behram'ın topraklarında ibadet etmekte özgür olurken, Roma'da Kafkasya'daki Darbend geçidinin savunmasına katkıda bulunmayı kabul etmişti. Her iki taraf diğerinin müttefiklerini kabul etmemek üzerine anlaştı. Bir diğer anlaşma şartı da sınırın her iki tarafına da yeni bir tahkimat yapılmayacağıydı. Muhtemelen Theodosiopolis-Karin gibi büyük bir kale inşa edilerek askeri dengenin bozulmasını önlemek amacıyla bu karar verilmişti. Her iki taraftan da hiçbir bölge ele geçirilmediği için herhangi bir

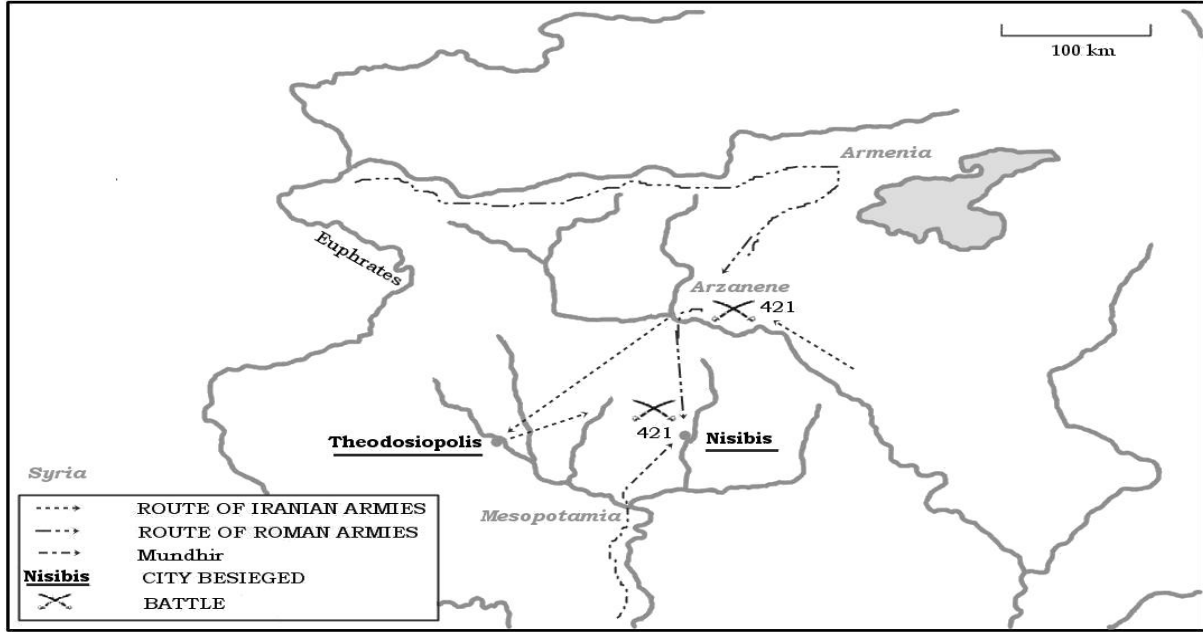
²⁹⁸ R. N. Frye, age, s.145.

²⁹⁹ E.Farr (1850). *The Persians*, Robert Carter and Brothers, s. 290.

³⁰⁰ Günümüz Türkiye Suriye sınırında bulunan bölge, Roma'nın Mezopotamya eyaletinde Roma- Pers sınırına yakın genellikle Pers istilaları yolunda önemli bir şehirdir. Daha sonraki dönemlerde Bizans-Arap çatışmalarında da önemini korumuştur. Bknz: Oliver Nicholson (Vol II), age, s. 1282.

³⁰¹ R.C. Blockley, age, s. 57, Katarzyna Maksymiuk, age, s. 60.

sınır değişikliği olmadı. Savaşın bitmesinden kısa bir süre sonra Sâsânî imparatorluğunun Hıristiyanları kendi kiliselerinin özerkliğini ve ayrılığını ilan etmişlerdir.³⁰²

Harita 7 5.1. 421-422 Çatışması Güzergâhı Armenia

(K. Maksymiuk, , *Geography of Roman Iranian Wars*, s.60)

5.3. II. Yezdigerd Devrinde Persarmenia

Behram Gur'un hayatını kaybetmesinden sonra yerine II. Yezdigerd (438-457) Sâsânî tahtına geçti.³⁰³ Mouses Khorenatsi, II. Yezdigerd'in tahta geçer geçmez Nisibis (Nusaybin) üzerinden Roma ordusuna saldırdığını söylemektedir. Ayrıca bu dönemde Aziz Sahak'ın da hayatını kaybettiğinden bahseder.³⁰⁴ Ancak II. Theodosius, çatışmaya girmemiş, doğu orduları komutanı Anatolius'u II. Yezdigerd'e göndermiş ve barış sağlanmıştır. Her iki tarafında sınır bölgelerinde yeni kaleler inşa etmemesi şartıyla anlaşma yapılmıştır.³⁰⁵

Hıristiyanlara karşı sert bir tutum takınan II. Yezdigerd, veziri Mihr-Narseh'in de desteği ile şiddetini arttırmıştır. Parpetsi'ye göre; Sunik prensi Vasak'ın damadı olan Varazvagan, eşine kötü davrandığı için kayınpederi ile sorun yaşamış ve kayınpederi tarafından öldürülmeye çalışılmıştır. Kaçarak Sâsânî sarayına sığınan Varazvagan, dinini değiştirerek

³⁰² R. N. Frye, age, s. 145, R.C. Blockley, age, s. 57.

³⁰³ Taberi, age, s. 227, Mesudi, age, s. 232.

³⁰⁴ Moses Khorenatsi, age, s. 346-347.

³⁰⁵ Eliseus (1890). *The History of Vartan and of The Battle of The Armenians*. (Çev.) C.F. Neumann, Orbat Queen Street, London, s.3-4, R.N. Frye, age, s. 146, İ. T. Cinemre, agt, s. 141.

Mihr-Narseh ile yakınlık kurmuş ve Hıristiyanlığa karşı faaliyetlerini körükleyerek destek olmuştur.³⁰⁶

Hun kabileleri ile savaşmak için tüm Ermeni kuvvetlerinin bir araya gelmesini isteyen II. Yazdigerd toplanma yeri olarak Herat bölgesini bildirmiştir. Daha sonra ordu içinde Hıristiyan olanların dinlerinden dönmesi, aksi görüş bildirenlerin feci şekilde cezalandırılması gibi eylemlerle askerler dinlerinden caydırılmaya çalışılmıştır. Hatta kendisine muhalefet eden genç bir askerinin feci şekilde öldürülüşü özellikle anlatılır.³⁰⁷

II. Yazdigerd M.S. 449 civarlarında krallıktaki tüm insanların sapkınlıkları terk etmesi, güneşe ibadet etmesi, kutsal ateşi besleyip Mazdeizm'e inanması ile ilgili bir ferman yayınlattı.³⁰⁸ Persarmenia, İberia, Albania soylularına gelen ve din değiştirme talimatını içeren bu fermanla Kafkasya bölgesindeki Hıristiyan nüfusa karşı hareket edilmiş böylelikle herkesi dinini değiştirmeye mecbur olmaya zorlamışlardır.³⁰⁹ Mihri-Narseh, II. Yazdigerd'i kurtuluşu için herkesi kurtarması gerektiğine inandırmıştır. Mihr- Narseh'in kışkırtmaları ve akıl vermesi ile şekillenen ferman ulaştığı yerlerde hoş karşılanmamış, olumsuz cevap verilerek geri gönderilmiştir. Buna çok sinirlenen kral başlıca soyluları huzuruna çağırarak hesap sormuş, konuşan soylular krallarına itaat edeceklerini fakat atalarının dinini bırakamayacaklarını söyleyip bir nevi orta yol bulmaya çalışmışlardır.³¹⁰

Çeşitli tehditlerle bu durumu kabul ettirmeye çalışan II. Yazdigerd, nakhararların muhalefeti ile karşılaşmış özellikle Vartan Mamigonyan konuşmasında atalarının dininden dönmek istemediğini belirtmiş, bunun üzerine soylulara düşünmeleri için birkaç gün verilmiştir. Aralarında yaptıkları istişarede din değiştirmeyi kabul etmiş gibi görünüp, topraklarına döndüklerinde ise tekrar Hıristiyan olarak yaşamlarını sürdürmeye devam etmeleri üzerine anlaşılan nakhararlar, ateşgedeye giderek ibadet etmiş ve din değişimini kabul etmiş gibi görünerek çeşitli hediyelerle kutlanmışlardır.³¹¹

Geriye dönüşte kendilerine yapılan övgülerle beraber verilen hediyeleri alan nakhararlar II. Yazdigerd ile görüşüp, dönmek üzere hazırlandılar. Zerdüştinin kendi topraklarında

³⁰⁶ Gazar Parpetsi, age, s. 22.

³⁰⁷ Eliseus, age, s.5, Rene Grousset, age, s. 184.

³⁰⁸ Eliseus, age, s. 9.

³⁰⁹ S. J. McDonough (2006). A Question of Faith? Persecution and Political Centralization in the Sâsânîan Empire of Yazdgerd II (438-457 CE), H.A.Drake (Ed.), *Violence in late Antiquity*, Routledge, New York, s. 74.

³¹⁰ Gazar Parpetsi, age, s. 22-28, R. Grousset, age, s. 185.

³¹¹ Gazar Parpetsi, age, s. 28-31.

yayılması için erkek ve kadınlara yönelik okulların açılması şartıyla ve Zerdüşt öğretiyi yaymak için görevlendirilmiş çok sayıda din adamı ile beraber ülkelerine döndüler.³¹²

Kafkasya soylularının özellikle Ermenilerin, Sâsânîler ile olan ortak kültürü, büyük aile grupları etrafında örgütlenmiş aristokratik oluşumları, geniş bölgesel mülkleri onların yararlı ve değerli olarak değerlendirilmesine yol açmaktaydı. Sâsânî Roma çekişmesinde bölgenin stratejik önemi de bağlılığı arttırılmış yerel sakinlerin varlığı için iyi bir sebep olmaktaydı. Bu sebeple dini bir birlik siyasi anlamda da işlerin kolaylaşması için önemli görülüyor ve bu doğrultuda hareket edilmeye çalışılıyordu.³¹³ Bu nedenle sistemli bir din asimilasyonu idaresinin ilk yılları hariç II. Yezdigerd dönemi için geçerli bir durumdu.

Zerdüşt din adamları Armenia halkının ibadet etmesi için ateş tapınakları kurmuşlardı.³¹⁴ Zerdüştlüğün yayılması için; kiliselerin soyularak boşaltılması, rahiplerin çalışmalarının engellenerek kapılarının mühürlenmesi, ele geçirilen tüm kitapların toplanarak kraliyet sarayına gönderilmesi emredilmişti. Genç yaşlı her türden insanın eğitilmesi için Zerdüşt din adamları düzenlemeler yapacak ve çok eşlilik, aile içi evlilik gibi Zerdüştlüğe ait evlilik yasaları geçerli olacaktı. Beslenme ve ateş ile ilgili konularda da Zerdüşt öğretisinin emir ve yasaklarına uyulması sağlanacaktı.³¹⁵ Böylelikle Armenia'nın Hıristiyanlığı terk ederek Zerdüştlüğe daha kolay geçmesi amaçlanmaktaydı.

5.3.1. Avarayr Savaşının Ardından Persarmenia

Dini yönden maruz kaldıkları baskıdan kurtulmak isteyen Ermeniler kendi içlerinde örgütlenmeye başladılar. Piskoposlar kendi piskoposluk bölgelerine giderek insanlarla iletişime geçmeye çalıştı. Din adamlarının önderliğinde ulaşabildikleri her yere haber yollayarak insanları birlik olmaya çağırıp hazır beklemeleri için uyarmaya başladılar. Bir pazar günü Zerdüşt din adamlarından birisi kilisenin kapısını zorlayarak kırmaya çalışmış, Gevont isimli bir papaz buna engel olarak bölgedeki insanlardan yardım istemiş ve bölgesel bir ayaklanma hareketi böylelikle ortaya çıkmıştır.³¹⁶

Bir isyan hareketi başlaması için Vartan Mamigonyan ve Ermeni güçleri arasında diyaloglar gelişmiş, Vartan isyanın başlaması için harekete geçmesi üzerine ikna edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda öncü olanlardan biri olan Vahan Amaduni'nin esas amacının Sünikli Vasak'tan kurtulmak olduğu; Sâsânî sarayında rehin oğulları olduğu için isyana tam estek

³¹² Gazar Parpetsi, age, s. 31.

³¹³ S.J. Mcdonough, age, s. 79.

³¹⁴ Gazar Parpetsi, age, s. 32.

³¹⁵ Eliseus, age, s. 26-27.

³¹⁶ Eliseus, age, s. 28-30, Rene Grousset, age, s. 188.

veremeyeceği ve katılmazsa da hain durumuna düşeceğini bildiği için bunu istediği Parpetsi tarafından söylenmektedir.³¹⁷ Sâsânîlerle bağlantısı olan bir soylu prens alınan isyan kararını Vasak'a vermek için yola çıkmış fakat yolda yakalanarak tutsak edilmiş birkaç gün sonra da öldürülmüştür. Daha sonra tüm Ermeni ileri gelenleri Vardan tarafından toplanarak Vasak'ı görmek için bir araya getirildi. Vasak ilk olarak, II. Yezdigerd tarafından rehin alınan oğulları yüzünden çekimser kalsada daha sonra mecburen isyanı desteklemeye söz vermiştir.³¹⁸

Vartan tarafından yönetilen Armenia kuvvetleri, doğu batı ve kuzey olmak üzere üç kısma ayrılarak bir çember oluşturup, Sâsânî güçlerine karşı gün doğarken baskın gerçekleştirdiler. Çoğunu öldürüp, tutsak aldıklarını da yüksek dağ kalelerine kapattılar. Artaxata³¹⁹, Van, Garni³²⁰, Olakan³²¹ bölgeleri yaklaşık bir yıl içinde ele geçirildi. Gizli iç bölünmelere rağmen, M.S. 450 yılında başlayan silahlı isyan, Ermeni soylularının dinsel bir sözleşmeyle bağlanması ve çok sayıda kale ve köyün geri alınmasından dolayı ortak bir operasyon olarak başladı.³²²

Fakat Albania hazarapetinin³²³ kısa süre sonra orduya Sâsânî güçlerinin Hunlarla ve yaklaşık üç yüz Magi eşliğinde Armenia üzerine geldiği haberini vermesi ile beraber ordu saldırı için hazırlanmaya başladı.³²⁴

Doğu Roma desteğini almak için elçi gönderen Vartan, II. Theodosius'un bu dönemdeki ölümü yüzünden (M.S.450) umduğunu bulamadı. Yerine geçen Markianos (450-57) M.S. 422 yılında Sâsânîlerle yapılan barış anlaşmasının bozulmasını istemediğinden Sâsânîlere yakın bir imaj çizmiş ve herhangi bir anlaşma sağlanamamıştır. Bu dönemde Hunların tahrip edici akınları Doğu Roma için siyasi bir buhran dönemini de ortaya koymaktaydı. Aynı zamanda yardım istemek için Fırat'ın batısındaki Arzanene, Sophene (Martyropolis şehri civarında), Acilisene (Erzincan) prensleri ve Antiochia (Antakya)'da bulunan sparapete (başkomutan) de mektuplar yazılıp elçi gönderilmiştir.³²⁵

³¹⁷ Gazar Parpetsi, age, s. 33-34, Rene Grousset, age, s. 190.

³¹⁸ Gazar Parpetsi, age, s. 35.

³¹⁹ Artaxata Ermeni güçleri tarafından ele geçirildikten sonra gerilemiş, daha sonra başkent Dvin olarak belirlendiğinde önemini kaybetmiştir. Bknz: R. H. Hewsens, age, s. 62.

³²⁰ Azat nehri üzerindeki Ermeni kalesi: Bknz: Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 642.

³²¹ Daron bölgesinde bulunan Silunik ailesinin merkezi olan kale. Bknz: R.H. Hewsens, age, s.107.

³²² Eliseus age s.33-34, N. Garsoïan (2004c), age, s. 100.

³²³ Kırsal yerlerdeki vergi tahsilatı ve devlet işlerinden sorumlu kişi. Bknz: Gerard Dedeyan, age, s.146.

³²⁴ Eliseus, age, s. 33-35, İ. T. Cinemre, agt, s. 146.

³²⁵ Gazar Parpetsi, age, s. 36, Kalankatlı Moses, age, s. 72, G. Ostrogorsky (2015). Bizans Devleti Tarihi. (Çev.) Fikret Işıltan, TTK, Ankara, s. 52-53.

Yardımlı alamayan Ermeni güçleri birliklerini üç bölüme ayırarak savaş düzeni aldılar. Buna göre; ilk birlikler Atropatena'da³²⁶ sınırın korunmasına, ikinci birliğin başına Vartan geçirilerek Albania sınırına, üçüncü birliğin başına da Vasak geçirildi.³²⁷ Fakat Vasak taraf değiştirmişti. Bu sebeple II. Yezdigerd'e haber yollayarak ordunun üçe ayrıldığını, bir kanadında Vartan'ın olduğunu ve Sâsânî kuvvetlerine doğru geldiğini, bir diğer kanadın başında kendisinin olduğunu ve saldırmamaları için askerleri engelleyeceğini haber verdi. İberia sınırında karşı karşıya gelen Vartan ve Sâsânî güçleri aralarında verilen mücadele sonucu sayıca az olmasına rağmen Vartan ve birliği galip gelmiştir. Daha sonra Albania'da Sâsânîlerin zapt ettiği her yeri ele geçirip, temizlediler. Albania halkı da Ermenilere yardım etti.³²⁸

Savaştan sonra Hunlara elçi gönderen Vartan görüşmek ve anlaşma yapmak istedi. Hunlar bölgeye gelip inceleme yaptıktan sonra yemin ederek anlaşma yapmayı kabul ettiler. Yaklaşık 30 gün sonra geri döndü.³²⁹ Bu arada Vasak'ın ihanetinin haberi Vartan'a ulaşmıştı. Yanındaki soylularla beraber tekrar Sâsânî himayesine girdiği ve kalelerine Sâsânî askerlerini yerleştirdiği ve soylu çocuklardan bazılarını esir alıp II. Yezdigerd'e yolladığı söylendi.³³⁰ Sürecin istediği şekilde ilerlemediğini fark eden II. Yezdigerd, savaşta kaybı olanların kaybettiklerini geri alması, dinlerini rahatça yaşaması sadece Ermenilerin Sâsânîlere bağlı kalması ile ilgili bir af bildirisi yayınlattı. Ortamın havasını yumuşatıp Ermenileri ikna etmeyi denediyse de etkili olamamış, yalan söylediğini düşünen Vartan ve diğerleri buna itibar etmemişlerdir.³³¹

26 Mayıs 451 tarihine gelindiğinde Sâsânîlerin üzerlerine doğru harekete geçtiğini öğrenen Ermeniler karşı saldırıya geçti. Ağrıdaki yakınında ve bugünkü Maku kasabasının güneydoğusunda, Aras nehrinin Akçay kolu kıyısı boyunca Avarayr ovasında toplandılar. Kuvvetlerin eşit olmadığı bu muharebe için, Sâsânîler'in 220.000 ile 300.000 kişi civarı buna karşın Ermenilerin 66.000 kişilik bir ordu sahibi olduğu söylenmektedir. Manevi destek için çok sayıda rahip de ordunun arasındaydı.³³² Vartan Mamigonyan savaş düzeni alarak ordunun yerleştirmesini yaptı. İlk kol Mogklu Ardag ile beraber prens Ardziruni'ye verilerek ordunun

³²⁶Ermenistan'ın güneydoğusunda İskender'in ölümünden sonra satrapı tarafından kurulan Atropatene krallığı Roma ve Sâsânîler arasında daima çekişmeli bir bölge olmuştur. Bknz: K. Schippmann (1987). "Azerbaycan", ENI, s. 221-224.

³²⁷ Kalankatlı Moses, age, s. 72, Eliseus, age, s. 37.

³²⁸ Eliseus age s.38, Kalankatlı Moses, age, s. 72-73.

³²⁹ Eliseus age s.39, Kalankatlı Moses, age, s. 74.

³³⁰ Gazar Parpetsi, age, s. 39.

³³¹ Gazar Parpetsi, age, s. 43-44.

³³²Eliseus, age, s.51, M. Tezcan (2014). Ermeni Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği, Mehmet Metin Hülâgü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karacakaya (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler C. I*, TTK, Ankara, s. 145.

kanatlarını oluşturmaları istendi. Diğer kol Khoren Khorkhoruni'nin idaresine bırakıldı. Diğer kol Vananlı Tatul'un emrindeyken dördüncü kolun idaresinde Vartan'ın elindeydi. Vasak ise bildiği kadarıyla Ermeni ordusunun savaş taktiklerini Sâsânîler ile paylaştı. Sonunda altındaki tüm subayları bir araya toplayarak fillerin birlikleriyle beraber birkaç sancağa bölünmesine ve üç bin kişinin de beraberinde olmasına karar verdi.³³³

İlk olarak general Muşkan Niwsalawurt idaresindeki Sâsânî güçleri Armenia üzerine saldırdı. 26 Mayıs itibari ile başlayan bu çatışmalar en sonunda 2 Haziran 451 tarihinde Avarayr ovasında yaşanan savaş ile son buldu. Sayıca aralarında fark bulunan iki ordu arasında geçen zorlu savaşta Sâsânî ordusu saflarında yer alan Hun kuvvetleri vardı. Muhtemelen II. Yezdigerd'in Kuşanlar üzerine yaptığı seferde ele geçirdiği Hunlar orduda yer alırken, Ermenilere destek sözü verenler ise Karedeniz'in kuzeyinde barınan Hun kuvvetleri idi. Bu zorlu savaşta, Persarmenia güçleri ağır bir şekilde yenilgiye uğratıldı.³³⁴

Vartan Mamigonyan bu savaştan sağ çıkamadı. Cesareti ve kahramanlığı üzerine pek çok övgü dolu anlatımın mevcut olduğu Vartan'ın Sâsânîlerin savaş filleri arasında öldüğü söylenmektedir. Rivayete göre; fillerin olduğu bölüğün arasında savaşan Vasak'ı gördüğü için heyecanlandığı ve tedbirsizce onu yakalamak için atıldığında fillerin arasında kalarak hayatını kaybettiği söylenir.³³⁵

Vartan Mamigonyan ile beraber çok sayıda soylu ailenin üyesi de savaşta yaşamını kaybetmiştir. Başta Vartan olmak üzere Mamigonyanlar ailesinden 133 kişi, 19 kişi ile beraber Khoren Khorkhoruni, 19 adamı ile beraber Kınduniler soyundan Dacad, Timaksiyan ailesinden 22 kişi ile beraber Hımayag, Kaçperuni soyundan Nerses,3 adamıyla Kınuni soyundan genç Vahan, Indzayetsi ailesinden 7 adamıyla Arşen, 18 adamı ve iki kardeşi ile beraber Sırvantsdiyan ailesinden Karekin'in ismi şehitler olarak listelenmekte, 287 kişinin seçkin prenslerle beraber öldüğü söylenmektedir. Savaşta Ermeni cephesinden 1036 kişi, Sâsânî güçlerinden de 3544 kişinin yaşamını kaybettiği toplam sayı olarak Eliseus tarafından verilmiştir.³³⁶

Vasak'ın idaresine güvenilmediğinden ve başta istenmediğinden savaş sonrası da gerginlik ve çatışmalar devam etmiş, Ermenilerin bir kısmı dağlara ve ulaşılması güç alanlara kaçıp saklanmış; Sâsânîlerin tekrar asker takviyesi alıp, Persarmenia içlerine ilerlemesi ile geri

³³³ Eliseus, age, s. 55, Rene Grousset, age, s. 198.

³³⁴ Thomas Artsurini, age, s. 146, J.R. Russeell, age, s.138, M. Tezcan (2014) , age, s.145, İ. T. Cinemre, agt, s. 149.

³³⁵ Rene Grousset, age, s.199.

³³⁶ Eliseus, age, s. 57, Rene Grousset, age, s. 199.

gelerek Daik vadisinde toplanıp isyan ve yağma yapmaya başlamışlardır. Bir diğer grup kuzeyde Hunlar ile irtibata geçerek yeminli anlaşmalarını hatırlatmış ve Sâsânîlerin topraklarına beraber saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bu durum Ermeniler ile anlaşma yapılmasını mecbur hale getirmiş ve Ermeni kilisesinin önde gelenleri görüşme yapmak için Sâsânî sarayına çağırılmıştır.³³⁷

451'de Armenia'ya daha hoşgörülü bir politika ile yatıştırmak için yeni bir marzban gönderildi ve sonunda mahkumlar serbest bırakıldı.³³⁸ Vasak izlediği iki yüzlü siyaset yüzünden yargılandı. Vartan Mamigonyan ile beraber savaş için yardım istenilen mektuplarda mühürünün olduğunun ortaya çıkması, Sâsânî kalelerine verdiği zararlar, zimmetine para geçirmesi gibi pek çok suçlamanın doğru kabul edilmesi ile Persarmenia'daki görevinden alınarak yerine Adrormizd (Adhur-Hürmüz) getirilmiş (451-465) ve ölüm cezasına çarptırılmasına karar verildi. Öldürüldükten sonra yakılarak mezar yeri dahi yapılmamıştır. II. Yezdigerd inanç konusunda daha serbest bir yaklaşımı benimseyerek din konusunda herkesi özgür kılmıştır.³³⁹ Maddi manevi yıpratıcı olan bu dönem hem siyasi hem de idari anlamda her iki devlet için zararlı olmuş, din konusundaki zorlamaların hafiflemesi nispeten doğru bir karar olarak ortaya çıkmıştır.

Bu sayede Ermeniler ile Sâsânîler arasında geçici bir anlaşma sağlanabilmiş ve bu dönemde Sâsânî siyaseti yön değiştirmiştir. II. Yezdigerd'in Persarmenia'da kısmen sulh sağladığı süreçte Akhun tehlikesinin tekrar baş gösterip, ülkenin doğu sınırlarını tehdit etmesinden dolayı Akhunlara karşı sefer hareketine başlanmıştır. Sefer hareketi sırasında bir tuzağa düşen Yezdigerd ağır şekilde yaralanmış ve sefer başarısız olmuştur.³⁴⁰ Bu seferden kısa süre sonra hayatını kaybeden II. Yezdigerd'in (M.S. 457) yerine oğlu III. Hürmüz geçerek yönetimi eline almıştır. Fakat Yezdigerd'in büyük oğlu Piruz (Firuz), kendisinin taht naibi olduğu iddiasıyla kardeşinin hükümdarlığını kabul etmemiş, ikili arasında yaklaşık iki sene sürecek tahta kavgası baş göstermiştir. Taht kavgasının sürdüğü bu dönemde anneleri Dinag, Arşakların imparatorluk başkenti olan ve sonrasında Sâsânîlere yaklaşık dört yüz yıl başkentlik yapmış olan Ctesiphon (Tifsun)'da oturarak ülkenin idaresini sağlamış, bastırdığı paralarda “banbishnan-ı banbishan” yani kraliçeler kraliçesi anlamına gelen ünvanı kullanmıştır.³⁴¹ Daha

³³⁷ Eliseus, age, s. 59-63.

³³⁸ Nina Garsoïan (2004c), age, s. 100.

³³⁹ Eliseus, age, s. 63-69.

³⁴⁰ Ahmet Altungök, age, s. 100.

³⁴¹ Ahmet Altungök, age, s. 101.

sonra Piruz Heyyatiler (Eftalitler) sultanından yardım istedi ve kardeşini öldürerek tahtı ele geçirdi.³⁴²

5.4. Piruz Döneminde Persarmenia

Piruz'u idaresi boyunca en çok zorlayan mesele Akhunlar ile olan savaşlardır. Piruz ilerleyişleri devam eden Akhunlarla tüm saltanat dönemi boyunca çatışmak zorunda kaldı.³⁴³ Piruz Akhunların desteği ile saltanatını güvence altına aldığı kurulan ittifak çok uzun soluklu olmadı. M.S. 465 yılında Akhun desteği ile Kidara ve Kuşanlara üstünlük sağlayan Piruz; Taligan ile Tirmiz şehirlerini Akhunlara bırakmış ve kendi kızını Akhun hakanına vereceğini söylemiştir. Fakat kızı yerine hizmetçisini yollamasının öğrenilmesinden sonra ittifak bozulmuş ve savaş başlamıştır. Rehin alınan Piruz, zoraki bir barışı kabul etmek zorunda kalmış, gümüş sikke dolu otuz katır fidye ödeyeceğinin sözünü vermiş fakat sadece yirmi yük kadarını toplayabilmiş, oğlunu yüksek meblağlı bu fidyenin geri kalanının ödenmesine kadar rehin bırakmak zorunda kalmıştır. İmparator Zenon'un bu savaşlar döneminde Akhunlara karşı daha evvel Sâsânîlere para yardımı yaptığı kaynaklarda geçmektedir.³⁴⁴

Piruz, doğudaki yenilgisinden sonra Vardan'ın yeğeni Vahan Mamigonyan liderliğindeki bir isyanın patlak verdiği Armenia'ya döndü. İberia'da da bu dönemde çatışmaların yaşandığı görülmekteydi ve Piruz bölge ile ilgilenmeye başladı.³⁴⁵

Piruz döneminde marzbanlık görevinde Adormizd (M.S.451-465) daha sonra da Adr Vışnasb (Adhur-Guşnasp) bulundu (M.S.465-481). Patriklik makamında Arahezli Küd bulunmakta (M.S.461- 478) ve marzbanın da ikamet ettiği Dvin şehrinde yaşamaktaydı.³⁴⁶

Bu dönemdeki Ermeni soyluları hakkında bilgiler veren Parpetsi özellikle savaş sonrası Mamigonyan sülalesinin durumundan bahseder. Piruz M.S. 462 yılında esir tutulan son nakhararları serbest bırakmıştı. Avarayr muharebesinde hayatını kaybeden Vartan Mamigonyan'ın küçük kızı Şuşanig (daha sonra Vazken ile evlenecekti) ve Hımayag Mamigonyan (Vartan'ın erkek kardeşi)'in eşi 3 oğlu; Vahan, Vasak ve Ardaşes'i Ermeni din

³⁴²Gazar Parpetsi, age, s. 63, Taberi, age, s. 227, Belhi, age, s. 77, Mesudi, age, s. 232.

³⁴³A. Bakır ve F.Şenol (2020). Azerbeycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), s. 91.

³⁴⁴Mar Yeşua (1958). *Vakaayi' name*. (Çev.) Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul, s.7, Richard N. Frye, age, s. 148, B. Dignas ve E. Winter age s. 95, Ahmet Altungök, age, s. 103, D.T. Potts (2018). *Sâsânîan Iran and its Northeastern Frontier: Offense, Defense, and Diplomatic Entente* (Ed.), N.Cosmo ve M. Maas, *Empires and exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 295-296, J. Stylite (2000). *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*. (Çev.) F. Trombley ve J. Watt, Liverpool University Press, Liverpool, s. 10.

³⁴⁵ Richard N. Frye, age, s. 147.

³⁴⁶Gazar Parpetsi, age, s. 64, Rene Grousset, age, s. 207.

ve geleneklerine bağı bir şekilde büyötmekteydi. Yaşca küçük olan bir diğer oğlu Vart ise Doğu Roma sınırındaki Dayk bölgesinde yaşamaktaydı. Özellikle veliaht olan Vahan uzun uzun övölerek çok yetenekli ve zeki olduğundan bahsedilmektedir.³⁴⁷ Piruz'un huzuruna çıkıp görüştüğü kral tarafından da sevildiği fakat onu kıskanan diğer soylu ailelerin kıskırtmaları ve kendi ailesinin isyancı geçmişı yüzünden herhangi bir görev ya da hediye ile şereflendirilmediği söylenir.³⁴⁸

Dini anlamda Piruz dönemi daha rahat olarak tanımlansa da Persarmenia içinde Zerdüş inancına dair ögeler mevcuttu ve patriklik makamı bundan hoşnut değildi. Hıristiyan dinine sıkı sıkıya bağı olarak tasvir edilen Patrik Küd, Doğu Roma imparatoru Leo'ya iki kez elçi göndererek isyan ya da ayaklanma için yardım istedi fakat imparatorundan istediği yardımı alamadı. Daha sonra Roma ile işbirliği yapmaya çalıştığı için şikâyet edilen Küd, Piruz tarafından saraya çağrıldı. Küd, Zerdüştlük karşıtı tavrını inkâr etmedi ve dininden dönmeyi reddetti. Bunun üzerine görevinden azledildi ve bir süre sarayda alıkonuldu.³⁴⁹ Sarayda görevini devam etmesine izin verilen Küd, daha sonra Persarmenia'ya döndü. Geriye döndüğünde makamı elinden alınmış olduğundan eski ikametgâhı Dvin yerine, Vanant ilçesinde Otmus isimli köyüne yerleşti. İlerlemiş yaşı sebebiyle burada ölerək baba mezarının olduğuyere gömülmüştür.³⁵⁰

5.4.1. Persarmenia'da Vahan Mamigonyan İsyanı

Armenia ve İberia arasındaki yakın ilişkiler, Sâsânî gücünü kırarak kontrolü ele almak için yapılan isyan girişiminin dolaylı sebebini oluşturmaktaydı. Vartan Mamigonyan'ın küçük kızı Şuşanıg, komşu Gogarene³⁵¹ bölgesinin idarecisi Vazken ile evlendi.³⁵² M.S. 467'de babası Aşuşa' dan sonra idareyi ele alan Vazken, Piruz'un sarayında dinini değiştirdi ve ikinci bir eş olarak kralın üvey annesi ile evlendi. Şuşanıg'in de dinini değiştireceğinin sözünü veren Vazken, eşinin muhalefeti ile karşılaştı. Direnç gösteren eşini ocak maşası ile dövüp hapse attırdı ve Şuşanıg hayatını kaybetti. Böylece Ermenileri karşısına aldığı gibi, hanedana da saldırarak tahtı ele geçirmeye çalışıyordu.³⁵³ Bunun üzerine Vazken ile savaşılan İberia kralı I. Vahtang Gorgasali, M.S. 482'de Vazken'i öldürünce Piruz'un düşmanlığını kazandı ve

³⁴⁷ Gazar Parpetsi, age, s. 64-65, Gerard Dedeyan, age, s. 166.

³⁴⁸ Gazar Parpetsi, age, s. 65.

³⁴⁹ Gazar Parpetsi, age, s. 66-68.

³⁵⁰ Gazar Parpetsi, age, s. 68.

³⁵¹ Gogarene'den ilk kez M.Ö 2 yüzyılda Ermenilerin İberya'dan aldığı bölge olarak bahsedilir. Ermeni Gürcü sınırında yargı yetkisine de sahip olan bir genel valilik. Bknz: R.H.Hewsen, age, s. 62.

³⁵² R.W. Thomsan, age, s. 163.

³⁵³ M.F. Brosset (2003). *Gürcistan Tarihi*. (Çev.) Erdoğan Merçil, TTK Ankara, s. 179, A. E. Redgate (2000). *The Armenians*, Blackwell Publishers, USA, s. 144, Rene Grousset, age, s. 209, Gerard Dedeyan, age, s. 166.

Sâsânîler ile karşı karşıya kaldı. Bu durum karşısında Vahtang, Hunlardan ve Hıristiyan komşuları olan Ermenilerden yardım istedi.³⁵⁴

Bir istişare sürecinden bahseden Parpetsi, sonunda Vahan'ın ikna olduğunu ve bir isyan başlatmak için yemin ettiklerinden bahseder. Nakhararlara karşı güvensizlik duyan Vahan haklı çıkar ve plan yapıldıktan sonra, Amaduni sülalesinden olan Varazşabuh, hemen marzban Adr – Vışnasb'a haber vererek Sâsânî topraklarına kaçmasını sağladı, böylece Dvin boş kalarak rahatlıkla ele geçirildi. Marzban ünvanı Sahak Pakraduni'ye verildi. Vahan'ın kendisi de süvari birliği komutanıydı.³⁵⁵ Böylelikle isyanın ilk ayağı başarılı bir şekilde tamamlandı.

Marzban Adr-Vışnasb'ın tekrar ortaya çıkması ile beraber ikinci bir çarpışma yaşandı. Yaklaşık 400 kişilik bir askeri gücü olan Vahan, bunları dört gruba böldü ve Parpetsi'nin açıklamasına göre; merkezde Vahan ile Sünikli Papken vardı. Sol kısma Kardşuil Khorkhoruni, sağ kısma Adom ve Arasdom Kınuni yerleştirilmiş, Gamsaragan kardeşler artçı kuvvet olarak konumlandırılmıştır. Sayıca az olmalarına rağmen Sâsânî kuvvetlerini yenilgiye uğratarak marzbanı öldürmüşlerdi. Çatışmaların devam edeceğini düşündükleri için yeminine sadık kalarak söz verdiği askerleri göndermesini İberia kralı I. Vahtang'dan istemişlerse de karşılığında yaklaşık 300 paralı Hun askeri gönderilmiş ve kısa süre sonra da geri çağırılmıştır.³⁵⁶ Ermeniler hazırlıklı olmak adına tekrar bir savaş düzeni almaya çalıştılar.

Kuvvetleri ile Dvin'den yol çıkan Vahan, Sâsânî güçleri ile bu sefer Nersesabad isimli bir köyde karşılaştı. Savaş düzeni alıp kuvvetlerini hazırlayan Vahan Mamigonyan şiddetli bir çatışma sonrası Sâsânî güçlerini bozguna uğrattı ve Sâsânî sarayında rehine olarak tutulan kardeşinin kaçıp kurtulması ile de iki kere sevinç yaşadı.³⁵⁷

Vahtang Gorgasali, Mihran tarafından komuta edilen bir Sâsânî ordusunu püskürtmek için Vahan'dan destek istedi. Hunlarında yardıma geleceği vadinin verilmesiyle beraber savaşa katılan Vahan ve kuvvetleri M.S.483 yılında bozgun uğratıldı. Kalan kuvvetlerle beraber geri çekilerek topraklarına döndü. Bazı Ermeni soyluları Sâsânî komutanı Mihran ile iletişim kurarak gizli görüşmeler yapmışlardır.³⁵⁸

M.S. 483 yılının ilkbaharında tekrar çatışmalar başladı. Armenia'ya gelen Sâsânî güçleri, Dvin'de kuşatma hazırlığı yaparken ilk saldırı emrini veren Vahan onları şaşırttı ve sonrasında bölgedeki dağlara kaçmak üzere ordusunu topladı. Bir gerilla savaşı veren Vahan

³⁵⁴ R.W.Thomsan, age, s. 163.

³⁵⁵ Gazar Parpetsi, age, s. 69-71, Rene Grousset, age, s. 211.

³⁵⁶ Gazar Parpetsi, age, s.71-74, Rene Grousset, age, s. 212, A .E. Redgate, age, s. 146.

³⁵⁷ Gazar Parpetsi, age, s.74-77, Rene Grousset, age, s. 214.

³⁵⁸ Gazar Parpetsi, age, s. 77, Gerard Dedeyan, age, s. 168.

ve ordusu uzun süre Sâsânî kuvvetlerini oyalamış ve yormuştur. Bölgeyi iyi bildikleri için rahatlıkla hareket ettiklerinden saklanmaları kolay oldu. Bu kaçma kovalamaca Piruz'un Akhunlarla olan savaşı kaybettiği haberinin gelmesi ile M.S. 484 yılında son bulmuştur.³⁵⁹ Sebeos'a göre sefere kendisi çıkan Piruz çok büyük bir bozguna uğratıldı ordusunda neredeyse kimse sağ kalmadı ve beraberindeki 7 oğlu da öldürüldü.³⁶⁰

Piruz'un ölümü ile savaş kendiliğinden sona ermiş, Sâsânî güçleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Piruz'un ardından tahta Kardeşi Valaş geçti (484-488). Zarmihr Karen de veziri oldu. Ermeniler Dvin'i başkent yaptılar. Persarmenia'daki karışık durumu gidermek için, Nixhor Veşnaspdat adında bir memur bölgenin özerkliğinin sağlanması ve barış yapılması için görevlendirilmiştir.³⁶¹

Vahan Mamigonyan'ın önderlik ettiği gerilla savaşlarından sonra siyasi süreç Sâsânî ile Ermeni güçlerini sulha mecbur bırakmış ve hem siyasi hem de dini hoşgörü anlaşması yapılmıştır. Şu şekilde sıralanan anlaşma şartlarına göre: Ermeni ülkesinin silahsızlandırılıp, kendi idaresine bırakılması, Mazda dinine dair tapınakların kaldırılması ve din adamlarının görevlerine son verilmesi ve Ermeni nakhararların aracısız kralla görüşmeleri imtiyazı olarak özerklik kazanması talepleri kabul edildi.³⁶² Böylece Persarmenia bir vekil aracılığı ile değil doğrudan Sâsânî kralı ile yönetilecekti. Ermeniler zorla Zerdüştlüğe geçirilme korkusu olmadan özgürce Hıristiyan olarak yaşayabilecekti. Zerdüş inancı ne kadar engellenilmeye çalışılmışsa da tamamen engellenememiştir.³⁶³

Anlaşma yapılmasından sonra kral Valaş'ın isteği ile taht kavgası içinde olduğu kardeşi Zarer'in yakalanması için, topladığı birliğini krala gönderdi ve Zarer'in yakalanmasında faydası oldu. Daha sonra saraya yaptığı ziyarette çok iyi karşılanan Vahan, ailesine ait tüm malvarlığı kendisine geri verilmiş, veraset yoluyla sahip olduğu başkomutanlık rütbesi onaylanmıştır. Daha sonra Gamsaragan ve Ardzıruni aileleri de kaybettikleri topraklarına kavuştu.³⁶⁴ Bu süreç Persarmenia'nın uzun zamandır beklediği huzur ortamına ve özerk idare anlayışına kavuştuğu zaman olup, Mamigonyan sülalesinin de Ermeni tarihinde baskın bir rol oynamasının önünün açıldığı bir dönem olmuştur.

³⁵⁹ Rene Grousset, age, s. 216-217.

³⁶⁰ Sebeos (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos*. (Çev.) R.W.Thomson, Liverpool University Press, Liverpool s.5, Mşiha Zha, age, s. 139.

³⁶¹ Gazar Parpetsi, age, s. 91-92.

³⁶² Gazar Parpetsi, age, s. 92-93, J. R. Russell, age, s.138-139, Richard. N. Frye, age, s. 149.

³⁶³ J. R. Russell, age, s. 139.

³⁶⁴ Gazar Parpetsi, age, s. 99-101, Rene Grousset, age, s. 221.

Sâsânî devleti içinde Valaş'ın kısa süreli hükümdarlığı sıkıntılı bir dönem olarak geçmiş; ekonomik olarak yaşanan güçlükler hazinen boşalmasına neden olmuştur. Taberi'nin söylediğine göre ise Valaş saltanatı döneminde imar faaliyetlerine önem vermiş, gerektiğinde kendi hazinesinden bütçe ayırarak iş yaptırmıştır. Ayrıca yıkanmak için hamamlar yaptırmaya kalkmış bu da dinlerinin kurallarını ihlal olduğu için tepki çekmiştir.³⁶⁵ Valaş ekonomik anlamda toparlanmak için Roma'dan yardım istediye de kabul edilmemiş, altın gönderilmemiştir. Onun döneminde iç karışıklıkların meydana gelmesi ve ülkede yaşayan Hıristiyanlarla ilgili gelişen meseleler bozargan ve mobadanların tepkisini çekmiştir. Bunun sonucunda istenmeyen bir kral olan Valaş, kısa süre sonra tahttan indirilmiştir.³⁶⁶

Genel hatları ile beşinci yüzyıl Persarmenia'nın bağımsızlık için mücadele ettiği ve kendi iç bölünmelerinin ortaya çıkardığı dini ve siyasi sorunların ortaya çıkması ile geçen bir dönem olmuştur. Sâsânî ile yaşanan çatışmalar da herhangi bir toprak kaybı olmadığı için sınır değişikliği yaşanmamış, Persarmenia Sâsânî himayesinde varlık göstermeye devam etmiştir.

³⁶⁵ Pseudo Joshua, age, s. 16, Taberi, age, s. 239.

³⁶⁶ Pseudo Joshua, age, s. 16, A.Zerrinkub ve R.Zerrinkub, age, s. 98.

6. VI. YÜZYILDA PERSARMENİA

6.1. Kubad Döneminde Persarmenia

Piruz'un öldürülüp, Valaş'ın Sâsânî tahtına geçtiği dönemde; Piruz'un diğer oğlu Kubad daha önce birkaç sene yanında rehin kaldığı Akhun hükümdarı Ahşunvar'ın himayesine girmiştir. Akhun hükümdarı ile gizli irtibat içinde olan bozarganlar, Kubad'ın başa geçmesini istedikleri için onu Ctesiphon (Tifsun)'a çağırılmışlardır. Akhun hükümdarından destek alan Kubad kardeşini devirmek için, Akhun kuvvetleri ile Ctesiphon (Tifsun)'a ilerledi. Valaş'ın yakalanarak gözlerinin kör edildiğini öğrenmesi ile M.S. 488 yılında kolayca Sâsânî tahtını ele geçirdi.³⁶⁷ Akhun desteği ile tahta çıkan Kubad yapılan ağır anlaşmanın devam etmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Tahttaki ilk döneminde darphanenin artan üretimi Akhunlara ödenen vergi ile ilişkilendirilebilir. İmparatorluğunun başlarında muhtemelen Valaş'ın tahttan indirilmesinde etkili olan Zermihr (Suhra)'i öldürttü. Bu olay bazı önemli soylular arasında olumsuz karşılanarak Kubad'ın konumunu zayıflattı. Ermeniler ve bazı Arap kabileleri hükümdarlığının başlarında Kubad'ın başına bela oldu.³⁶⁸

Hükümdarlığı döneminde Mazdekçilik akımı yüzünden de zor günler geçiren Kubad, yaklaşık 8 yıllık idaresinden sonra isyan eden din adamları ve soylular tarafından tahttan indirilerek yerine kardeşi Camasb gelmiştir. Kız kardeşi ya da kimi kaynaklara göre ise eşinin yardımıyla kaçan Kubad yeniden Akhunlara sığınmak zorunda kalmıştır.³⁶⁹ Camasb'ın yaklaşık üç yıl süren idaresi (M.S.498-M.S.501) din adamları ve soyluların yönetimi ele almasıyla geçmiştir. Akhunlardan destek alan Kubad, yaklaşık 30.000 kişiye varan bir ordu ile kardeşini indirerek tekrar tahta çıkmış ikinci saltanat devrini başlatmıştır.³⁷⁰

Sâsânîlerin bu sürecinde Persarmenia'da Vahan Mamigonyan marzbanlığı dönemi vardı. Vahan kendisinden sonra yerine kardeşi Vart'ı marzban olarak atadı. Üsteğmenler olarak Nerseh Gamasagan'ı ve yeğeni Krikor'u görevlendirdi. Sebeos'a göre Vart, göreve geçtikten kısa süre sonra hayatını kaybetmiştir. Yaklaşık dört yıl marzbanlık yaptığı bilinmesine rağmen tam olarak hangi tarihlerde olduğu kesin değildir.³⁷¹

³⁶⁷ A. Şer (2002). *Siirt Vakayinamesi*. (Çev.) Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, s. 158, Taberi, age, s. 238, Belhi, age, s. 78, A. Zerrinkub, age, s. 98, Ahmet Altungök, age, s. 105, D. T. Potts, age, s. 296-297.

³⁶⁸ Richard. N. Frye, age, s. 150.

³⁶⁹ Procopius (1914). *History of Of the Wars Books I and II*. (Çev.) H.B.Dewing, W. Heinemann: The Macmillan, London; New York, s.43-45, Taberi age s. 243, Belhi age s. 79, Ahmet Altungök, age, s. 108.

³⁷⁰ Taberi age s. 244, Mesudi age s. 233, R.N.Frye age s. 150, Ahmet Altungök, age, s. 107.

³⁷¹ Sebeos, age, s. 6, S.Tarōnec'i (2017). *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*. (Çev.) Tim Greenwood, Oxford University Press, UK, s. 149, Rene Grousset, age, s. 225.

M.S. 489 yılına doğru, Aziz Krikor'un torunu ve Albania'nın ilk patriği Aziz Krikoris'in kutsal emanetlerinin bulunması, Ermenilerin bu bölge civarında idareyi elinde tutan Vaçe'nin oğlu Vatşagan'la dostluklarını ilerletmesine imkânı tanıdı. Bu dostluk desteği sınır güvenliğinin sağlanması için önemli bir gelişmedir.³⁷²

Vart'ın ölümünden sonra Sâsânî marzbanları tekrar Persarmenia'ya geldiler. Ermenilerin herhangi bir muhalefetiyle karşılaşmadılar. Tarōnec'i 11 yıl boyunca Sâsânî marzbanlarının Persarmenia'yı idare ettiğini söylemektedir.³⁷³

6.1.1. Persarmenia'da Sâsânî-Doğu Roma Savaşları

İmparator Zeno'dan sonra tahta Anastasius (M.S.491-M.S.518) geçmiştir. Anastasius M.S.363 tarihinde Iovianus ile II. Şapur arasında yapılan, Sâsânîlerin elinde tuttuğu Kafkas geçitlerinin (başlıcaları bugün Gürcistan sınırında olan Daryal ve Dağıstan'daki Derbent) savunulmasıyla ilgili masraflara Roma'nın katkı sağlamak için düzenli ödeme yapmayı kabul ettiği ve böylece Hunların Sâsânî sınırına olduğu gibi, Roma topraklarına geçişinin de önünün kesilmesi amaçlandığı anlaşmayı kabul etmiyor ve ödemeleri aksatıyordu. Ayrıca Anastasius mali olarak kıymetli bir sınır kenti olan ve buradaki ticarete ihracat ve ithalat vergisinin bulunduğu Nisibis (Nusaybin)'in Roma hâkimiyetinde olmasını savunuyordu.³⁷⁴

İkinci kez tahta geçen Kubad, ekonomik olarak zor durumda olduğu için ödemelerini aksatan imparatora hediye bir fil ile beraber elçi göndermiş fakat olumlu bir dönüş alamamıştır.³⁷⁵

Uzun süredir savaşız geçen dönemin ardından Roma ve Sâsânî kuvvetleri tekrar savaş haline gelmişlerdir. Kubad Armenia ve Kuzey Mezopotamya üzerine saldırmıştır. İlk olarak Theodosiopolis (Karin) kuşatılarak fethedilmiş, daha sonra Sâsânî ordusu Martyropolis (Meyyafarikin-Silvan)'i alarak Amida'ya doğru ilerlemiştir. Büyük bir yağma hareketi ile ilerleyerek M.S. 502 tarihinde Amida kuşatılarak ele geçirilmiş daha sonra Roma'nın altın ödemesi karşılığında iadesi yapılmıştır. İlk etapta bir kısmı yapılan ödemenin kalan kısmını belirlenen süreden önce talep eden Kubad, bu talebi kabul edilmeyince tekrar bir kuşatma hareketine teşebbüs etsede başarılı olamadı.³⁷⁶

³⁷² Step'anos Tarōnec'i, age, s. 149, Gerard Dedeyan, age, s. 169.

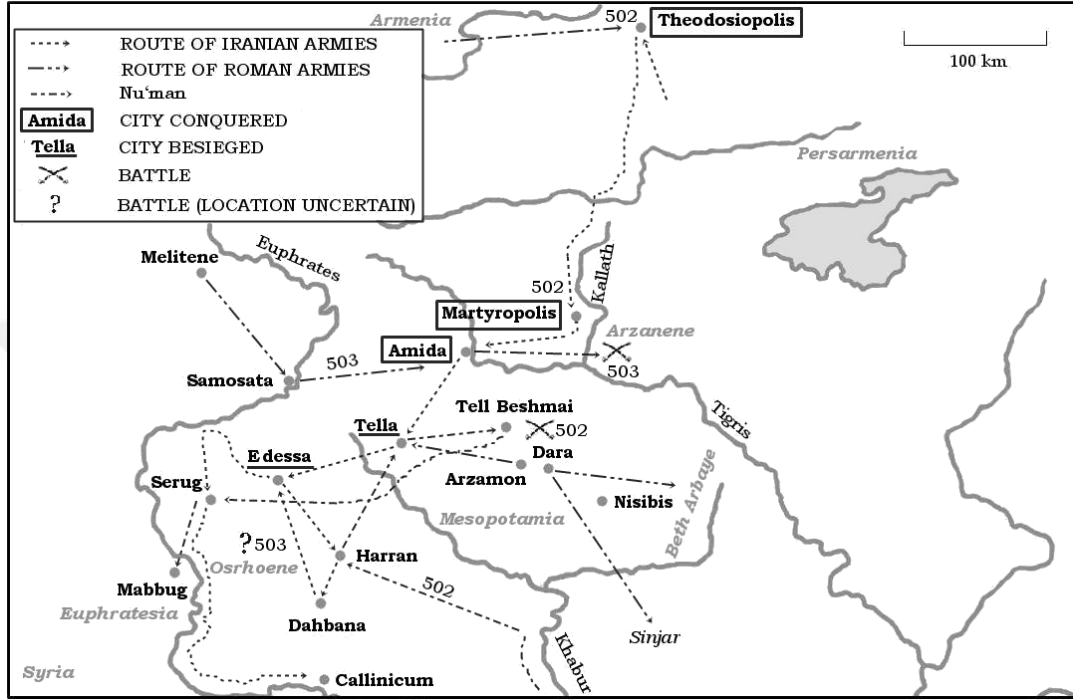
³⁷³ Step'anos Tarōnec'i, age, s. 149, Sebeos, age, s. 26.

³⁷⁴ W.Ball (2018). Tek Dünyaya Doğru. (Çev.) Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, s. 210, Pseudo Joshua, age, s. 18, Stephen Mitchell, age, s. 185.

³⁷⁵ Pseudo Joshua, age, s. 16.

³⁷⁶ Procopius, age, s. 51, Evagrius (2000). The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus. (Çev.) Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool, age, s. 181, Stephen Mitchell, age, s. 185-186, J. B. Bury (1958). History of the Later Roman Empire, Dover Publications, s. 13, Katarza Maksymiuk, age, s. 62.

Anastasius Amida'nın fethedilmesinde sonra harekete geçerek doğuya takviye kuvvet göndermiştir. Arzanene üzerine ilerleyen ordu Kubad tarafından mağlup edilsede, kuvvetlerin bir kısmı Theodosiopolis (Karin)'i ele geçirdi. Beth Arabaye³⁷⁷ ve Hira üzerine de sefer düzenlendi. Kısa süre sonra askerlerin ilerleyişi durduruldu ve sefer hareketleri herhangi bir sınır değişimi olmadan sonlandırıldı (M.S. 504).³⁷⁸

Harita 8 6.1. 502-504 Çatışmaları ve Persarmenia

(K. Maksymiuk, Geography of Roman- Iranian wars, s.62)

6.1.2. İkinci Sâsânî-Doğu Roma Savaşları ve Persarmenia

Anlaşma sağlanmasından ve Sâsânîlerin fethettikleri yerleri altın karşılığında Romalılara bırakmasından sonra bir süre her iki taraf içinde ateşkes sağlandı. Prokopius'a göre Roma, Sâsânîler ile yedi yıl boyunca vergi ödeyeceğine dair bir anlaşma yaptı fakat barış ortamı yirmi yıldan daha uzun süre devam etti.³⁷⁹

Anastasius savaşlar sonrasında sınır güvenliklerini arttırmak için harekete geçti. Roma tahkimatlarının Sâsânî ilerlemesi karşısında yetersiz kaldığı düşünülüyordu. Bu nedenle

³⁷⁷ Dicle ile Fırat arasında yer alan, Pers Mezopotamya'sının kuzeyinde, Roma'nın Mezopotamya ve Osrhoene bölgeleri ile sınır olan Sâsânî eyaleti (Arbayestan). Bir marzban tarafından merkezi Nisibis olmak üzere (M.S.363'ten itibaren) yönetilmekteydi. Sinjar kalesi de bölgenin sınırları içindedir. Bknz: Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 234.

³⁷⁸ Katarzyna Maksymiuk, age, s. 62.

³⁷⁹ Procopius, age, s. 61, B. Dignas ve E. Winter, age, s. 37.

Sâsânî sınırına yakın kaleler inşa ettirdi.³⁸⁰ Edessa (Urfa), Batnae (Suruç)³⁸¹ ve Amida'da iyileştirmeler yapıldı ve Osrohoene valisi Batnae'deki kalenin savunması için duvar yaptırdı. Armenia'da Theodosiopolis'i güçlendirmek için çalışmalar yapıldı. Nisibis'deki Sâsânî kalesinin karşısına Anastasioupolis şehrini kurdu. Şehirin inşası sınır anlaşmasını ihlal ettiği için Sâsânîler tarafından olumsuz karşılandı.³⁸²

Bu dönemde Persarmenia'ya gelindiğinde, Vart'ın yerine gelen marzbanlar sınırları Hun kabilelerinin saldırılarına karşı koruyacak kadar güçlü değildi. 515-516 yılları arasındaki istila hareketlerinde, Gunini ailesinden Mjej isimli bir Ermeni'nin gösterdiği direniş sonrasında Kubad onu marzban olarak atayarak ödüllendirdi ve yaklaşık M.S. 548 yılına kadar görevini devam ettirdi.³⁸³

Kuzeyden gelen saldırılar ve iç siyasetteki karmaşa Kubad için zor koşullar ortaya koymaktaydı. Bu koşullar altında hem de oğlunun tahtını güvence altına almak için yaklaşık M.S. 522 tarihinde Romalılarla bir anlaşma yapmak istedi.³⁸⁴

Buna göre, daha evvel I. Yazdigerd'in Theodosius'un halefi olduğu gibi, Kubad'da imparatorun oğlunu himayesine almasını isteyerek büyük Kavus yerine Hüsrev'in kendisinden sonra tahta geçmesini istedi. Roma ilk başta bu teklife sıcak baksa da daha sonra Sâsânîlerin Roma üzerinde hak iddia edebileceği düşüncesi ile vazgeçti.³⁸⁵ Bu durum iki taraf arasındaki gerginliğin tırmanmasına neden oldu.

Kafkasya üzerindeki Roma hamlesi ve bölgenin Hıristiyan inancı etrafında Doğu Roma'ya yakın bir tavır sergilemesi Sâsânî devleti için bir tehdit oluşturmaktaydı. M.S.526 dolaylarında Kubad nüfusunun çoğu Hıristiyan inanca bağlı olan İberia'da Mecusiliğin desteklenmesi ve ölü gömme âdetinin bırakılması emrini verdi. Bölgenin kralı Gourgenes, İberia'yı koruması için Iustinus'a gitti. Sâsânîler İberia'yı işgal ederken, Doğu Roma kuvvetleri İber sınırındaki kalelere yerleştirildi ve Sittas ile Belisarius önderliğinde Persarmenia topraklarına bir saldırı gerçekleştirildi. Bölgenin büyük bir kısmı yağmalandı ve Ermenilerden esirler alındı. İkinci bir baskında, Narses ve Aratius beklenmedik bir şekilde onları savaşa soktu. Sâsânî güçlerinin hamlesi ile Doğu Roma kuvvetleri yenildi.³⁸⁶

³⁸⁰ B.Dignas ve E. Winter age, s. 37-38.

³⁸¹ Osrohoene vilayetinde büyük bir nüfusa sahip yerleşik garnizon. Bknz: Oliver Nicholson (Vol I), age, s. 221.

³⁸² G. Greatrex ve S. N.C.Lieu, age, s. 74, B. Dignas ve E. Winter, age, s. 37.

³⁸³ Gerard Dedeyan, age, s. 170.

³⁸⁴ B. Dignas ve E. Winter, age, s.104.

³⁸⁵ J.B Bury, age, s. 79, B.Dignas v E. Winter, age, s. 105.

³⁸⁶ Procopius, age, s. 95-101, Rene Grousset, age, s. 205, J.B Bury, age, s. 80, Stephen Mitchell, age, s. 198.

M.S. 527 yılında Iustinus'un yerini yeğeni Iustinianus almıştır. Bu dönemde Sâsânî ve Doğu Roma arasındaki gerginlik tırmanmaktaydı. Iustinianus başa geçtiği andan itibaren Sâsânîlere karşı saldırgan bir politika izlemiş, Dara'dan çok Nisibis (Nusaybin)'e yakın olan tam Sâsânî sınırındaki Mindouos'a yeni bir sınır tahkimat alanı inşa edilmesini istemiş ve bu durum yeni bir savaşı körüklemiştir.³⁸⁷ Bölge komutanı olarak atanan Belisarius çalışmaları başlattı ve çalışmalar ilerlediğinde yaklaşık 30.000 kişilik bir Sâsânî ordusu saldırısına uğradı. Belisarius kaçtı. Yeni kalenin temelleri Sâsânîlerin eline geçtiyse de ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.³⁸⁸

Yaklaşık olarak M.S. 529 baharında Alamandus (Lahmi Araplarının lideri) bir akın hareketi düzenleyerek Suriye üzerine yürümüş Antioch (Antakya) surlarına kadar ulaşmıştır. Procopius yaklaşık 15.000 kadar askeri gücün Doğu Roma kuvvetleri üzerine saldırdığından bahseder. Hızlı ve ani baskınlarıyla ilerleyen Alamandus kuvvetleri Doğu Roma ordusuna ağır kayıplar verdirerek yıpratmışlardır. Sâsânî desteği ile ilerleyen Alamandus'un kuvvetlerinin hızlı saldırı ve geri çekilmesi sürecinde Sâsânîler daha fazla saldırı yapamadılar. Belisarius Constantinopolis'e geri çağrılarak ordu komutanlığına Mundus getirildi.³⁸⁹

Bu sonuçsuz kalan savaş sürecinde M.S. Eylül 531 tarihinde Kubad'ın ömrü nihayet buldu ve Sâsânî tahtı ölmeden evvel idaresine ortak ettiği oğlu I. Hüsrev'e tamamen geçti.³⁹⁰ M.S. Ocak 532' de Iustinianus, yaklaşık bir haftadır süren ve 30.000 kişinin hayatına mal olan Nika isyanının olaylarıyla ilgileniyor çözüme kavuşturmaya çalışıyordu. Her iki tarafta sonuçsuz kalan bu savaşlar dönemini sonlandırmak istediği için M.S. 532 yılında Ebedi Barış adıyla bilinen bir anlaşma yapılmasına karar verildi.³⁹¹

Bu anlaşmaya göre; Doğu Roma Dara'da askeri bir üst bulundurmuyacak, Kafkas sınırlarını savunma masrafları için Sâsânîlere ödemesi yapılacak ayrıca Doğu Roma tarafından işgal edilen Persarmenia'daki kaleler (Pharangium ve Bolum) geri verilecekti. Sâsânîler de istila etmiş oldukları Lazika kalelerini geri verecek ve topraklarından kaçan İberialıların ülkelerine dönmelerine müsaade edecekti.³⁹²

³⁸⁷ Stephen Mitchell, age, s. 199.

³⁸⁸ J.B. Bury, age, s. 81.

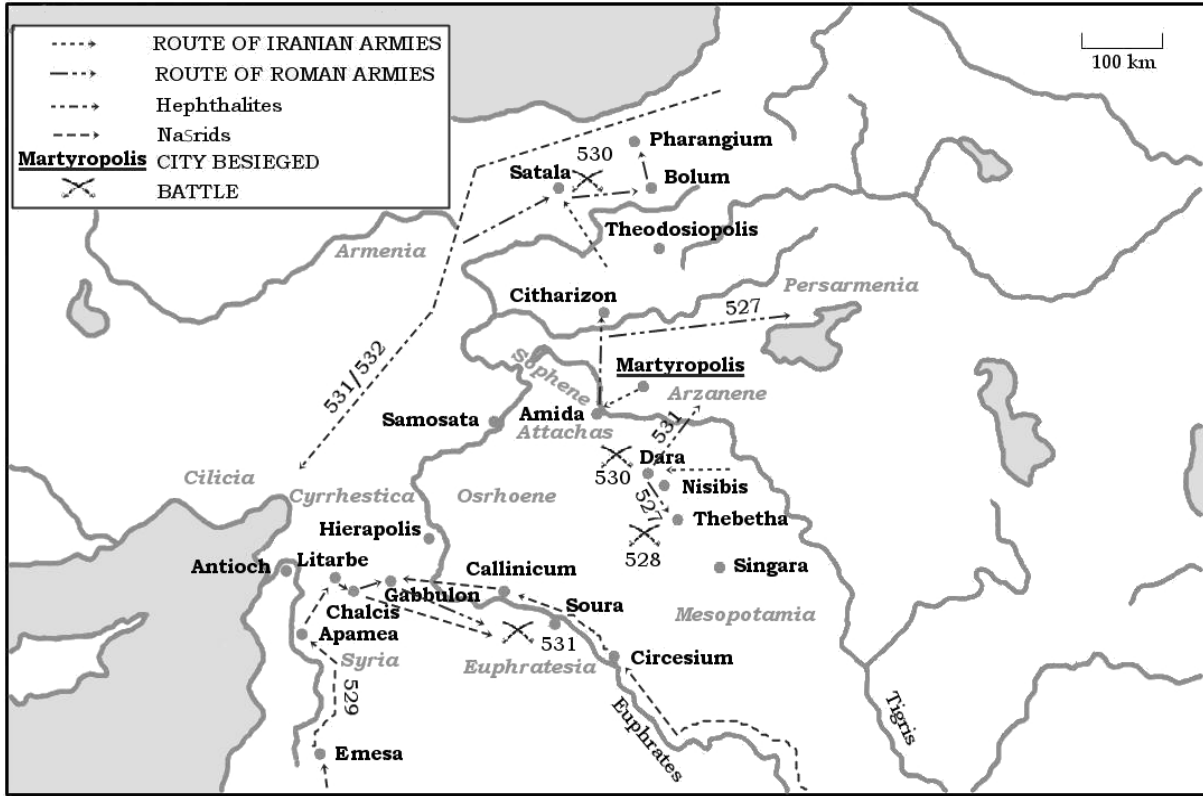
³⁸⁹ Procopius, age, s. 145-153, J.B. Bury, age, s. 81, Stephen Mitchell, age, s. 201.

³⁹⁰ Belhi, age, s. 81, Mesudi, age, s. 233, Geoffrey Greatrex (2011). *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*. (Çev.) Robert R. Phenix ve Cornelia B. Horn, Liverpool University Press, Liverpool, s.328, A.Zerrinkub ve R.Zerrinkub age s. 105, Ahmet Altungök, age, s. 113.

³⁹¹ Stephen Mitchell, age, s. 201.

³⁹² Procopius, age, s. 203-209, B.Dignas v E. Winter, age, s. 38.

Bu barış ile yükselen tansiyon biraz olsun normale dönmüş her iki tarafta kendi iç meseleleriyle ilgilenmek için fırsat bulmuşlardır. Roma'nın esas karlı çıktığı bu anlaşma sayesinde savaş dönemi boyunca Karadeniz civarındaki kazançlar korunmuş ve Mezopotamya üzerinde daha güçlü bir Roma idaresi oluşturulmuştur.³⁹³

Harita 9 6.2. 527-531 Çatışmaları ve Persarmenia

(K. Maksymiuk, *Geography of Roman-Iranian wars*, s.65)

6.2. Iustinianus Reformlarının Armenia'ya Etkisi

Iustinianus iktidara geldiği dönemde Roma'nın 5. yüzyılın sonundan beri içinde bulunduğu kriz süreci devam ediyordu. Iustinus'un son dönemlerindeki imparatorluk politikasının Armenia, Suriye ve Kafkaslar üzerindeki baskın siyaseti orduyu doğu kısmında sabit bırakmıştı. Özellikle savaş döneminde Armenia'nın sınır eyaletlerinin yetersiz savunması, satrapların doğal birlikleri, dağınık yapıları disiplinli değildi. Bu dağınık yapının Sâsânîler karşısında kolaylıkla ele geçirilebileceğini düşünen Iustinianus reform hareketlerinde

³⁹³ Stephen Mitchell, age, s. 201.

Armenia'ya detaylı bir alan ayırdı.³⁹⁴ M.S. 532 yılında yaptığı Ebedi Barış anlaşması ile doğunun sakinliğini sağlayarak içte ve dışta reform yapmak için fırsat elde etmiş oldu.³⁹⁵ Bu reformcu hareketten Doğu Roma sınırlarındaki Armenia toprakları ve dolaylı olarak da Persarmenia nasibini almıştır.

M.S. 536 yılında Doğu Roma Armenia'yı; Armenia I, II, III ve IV olmak üzere üzere eyaletlere ayrılmış ve yeniden düzenlenmiştir.³⁹⁶

Buna göre başkenti Tsoumina kentinde bulunan ve Ioustiniapolis olarak adlandırılan İç Armenia, bir prokonsülün³⁹⁷ yönetimi altında genişletilerek İlk Armenia (Armenia Prime) bölgesi oluşturuldu. Genel hatlarıyla Theodosiopolis (Erzurum), Paiper (Bayburt), Satala,³⁹⁸ Trebizond (Trabzon), Nikopolis³⁹⁹ ve Kerasountos (Giresun) şehirlerini kapsamaktaydı.⁴⁰⁰

Eski Birinci Armenia'dan geriye kalan yerler başkenti Sebasteia (Sivas) olan İkinci Armenia (Armenia Secunda) olarak yeniden adlandırıldı. Pontic Komana⁴⁰¹, Zela (Zile)⁴⁰² ve Verisa kasabalarının etrafındaki yerlerin eklenmesiyle genişletildi. İlk Armenia prokonsülüne bağlı bir sivil yetkili olan praeses idaresine verildi.⁴⁰³

İkinci Armenia ise Üçüncü Armenia (Armenia Tertia) olarak yeniden adlandırıldı; Kapadokya şehirleri Arabissos (Yarpuz), Kokoussos (Göksun), Komana Khyrysa (Sahr) ve başkenti Melitene (Malatya)'de kaldı.⁴⁰⁴

Dördüncü Armenia (Armenia Quarta) başkenti Martyropolis (Meyyafarikin-Silvan)'te kurulmuş ve bölge topraklarını kapsamıştır. Valisi, Üçüncü Armenia'ın 'Jüstinyen kontuna' rapor veren bir konsolosluk memuruydu.⁴⁰⁵

³⁹⁴ Nicholas Adontz, age, s. 106.

³⁹⁵ C.Diehl (2018). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (Çev.) Selim Sezer, İnkılap, İstanbul, s. 38.

³⁹⁶ Robert Thomson, age, s. 167.

³⁹⁷ İdari açıdan ikiye ayrılan Roma eyaletleri İmparatora ya da Roma senatosuna bağlıdır. Prokonsül, Roma senatosunun kendisine bağlı eyaletlere atadığı valilere verilen isimdir. Bknz: Alper Can, age, s.779.

³⁹⁸ M.S.1 yüzyılda Karadeniz ile Kuzey Suriye arasında, kuzey güney doğrultuda giden sınır yolu ile Kuzey Anadolu'dan Ermenistan'a giden yollar üzerinde kurulan lejyoner kalelerden birisi. Bknz: O.Nicholson (Vol II), age, s. 1335.

³⁹⁹ Giresun'un güney kısmında, Suşehri yakınlarında konumlanmaktadır. Armenia'nın önemli bir kenti olup M.S. 3. yüzyılda koloni haline getirilmiştir. Bknz: Alper Can, age, s. 659.

⁴⁰⁰ R. H. Hewsens, age, s.86, Nicholas Adontz, age, s. 110.

⁴⁰¹ Bugün Gümenek isimli Tokat'ın yaklaşık 9 km kadar kuzeydoğusunda yer alan bölge. Bknz: Alper Can, age, s. 503.

⁴⁰² Pontus krallığı döneminde dini bir merkez olan, Pontic Komana'nın yaklaşık 67. Km daha doğusunda yer alan bölge. Bknz: Alper Can, age, s. 1016.

⁴⁰³ R.H. Hewsens, age, s.86, Nicholas Adontz, age, s. 110.

⁴⁰⁴ R.H. Hewsens, age, s. 86, Nicholas Adontz, age, s. 110.

⁴⁰⁵ R.H. Hewsens, age, s. 86, Nicholas Adontz, age, s. 110.

Yapılan düzenlemeler ile Armenia kontluğu ile satrapların özerkliği kaldırıldı. Persarmenia'nın aksine, veraset yolu ile eyalet yönetimi yapan marzban aileler etkisizleştirilerek, bu dört yeni düzenlenmiş bölge için Roma memurları atandı. Yeni yasanın memurlarının hepsi eşit haklara sahip olmadığından etkileri altında olan bölgelerde farklılıklar görülmüştür.⁴⁰⁶ Ermeni geleneksel miras yasası ile alakalı değişiklik yapılarak kızlar da dahil tüm çocuklara hak tanındı. Böylece prenslerin gücü ve yetkinliği azaltıldı. Büyük ve güçlü Ermeni feodal mülkler parçalandı. Armenia toprakları nispeten barışçıl ama geri dönüşümsüz olarak sıradan Roma idari birimlerine dönüştürüldü.⁴⁰⁷ Hükümdarlıklar memurlara dönüştü ve yavaş yavaş kabul edildi, kalan yerel büyükler iz bırakmadan kayboldu, böylece nakharar aileleri ve onların imtiyaz sahipleri hakkındaki bilgimiz sadece geleneksel kurumlarını sürdürdürebildikleri ve koruyabildikleri kadarıyla Persarmenia ile sınırlı kaldı.⁴⁰⁸

Bu idare değişikliğinde Sittas, güçlü ve ayrıcalıklı bir yetkilendirme ile Armenia'nın başına atandı. Magister militum Armenia (Armenia'ın askeri şefi) ünvanı ile geniş bir yetki ağına sahip oldu. Kaldırılan bölge sorumluluklarının tüm idari sorumluluğu imparator tarafından Sittas'a verildi.⁴⁰⁹

İmparatorun ona verdiği birlikler ile görevi devraldıktan sonra, düzenlemeler yapmış, Armenia'daki yerleşim yerlerine aşinalıklarından dolayı yerel güçler ile iş birliğinde bulunmuştur. Beraber çalıştığı kişilerin arasında çok sayıda Ermeni, Perslerle savaşmak için orduya yazılmıştı hatta bir Ermeni prens, Hamazasp Mamigonyan da komutan olarak görevlendirilmişti. Doğu Roma için bu durum Persarmenia ile ilişki kurmaya yarayabilirdi fakat Hamazasp'ın bir Sâsânî casusu olduğu iddiasıyla hayatına son verildi.⁴¹⁰ Yavaş yavaş süren barış durumunun sonu gelmeye başladı.

Doğu Roma'nın yönünü batıya çevirmesi doğu bölgesinde pasif kalmasına neden olmuş bu boşluktan yararlanmak isteyen I. Hüsrev'de M.S. 539 tarihinde Doğu Roma topraklarına müdahalede bulunmuştur. Yaklaşık M.S. 200 ve M.S. 636 yılları arasında Suriye bölgesini idare eden Hıristiyan Arap hanedanı Gassaniler yine aynı dönemlerde Irak'da hüküm süren başka bir Hıristiyan Arap hanedanı olan Lahmi ordusunu bozguna uğratarak ağır kayıplar verdimiş ve çok sayıda esiri de beraberinde ele geçirmiştir. Lahmiler ve Gassaniler arasında patlak veren anlaşmazlık savaş bahanesi olarak kullanıldı. Bunun üzerine I. Hüsrev, imparatora mektup

⁴⁰⁶ Nina Garsoïan (2008c), age, s. 106.

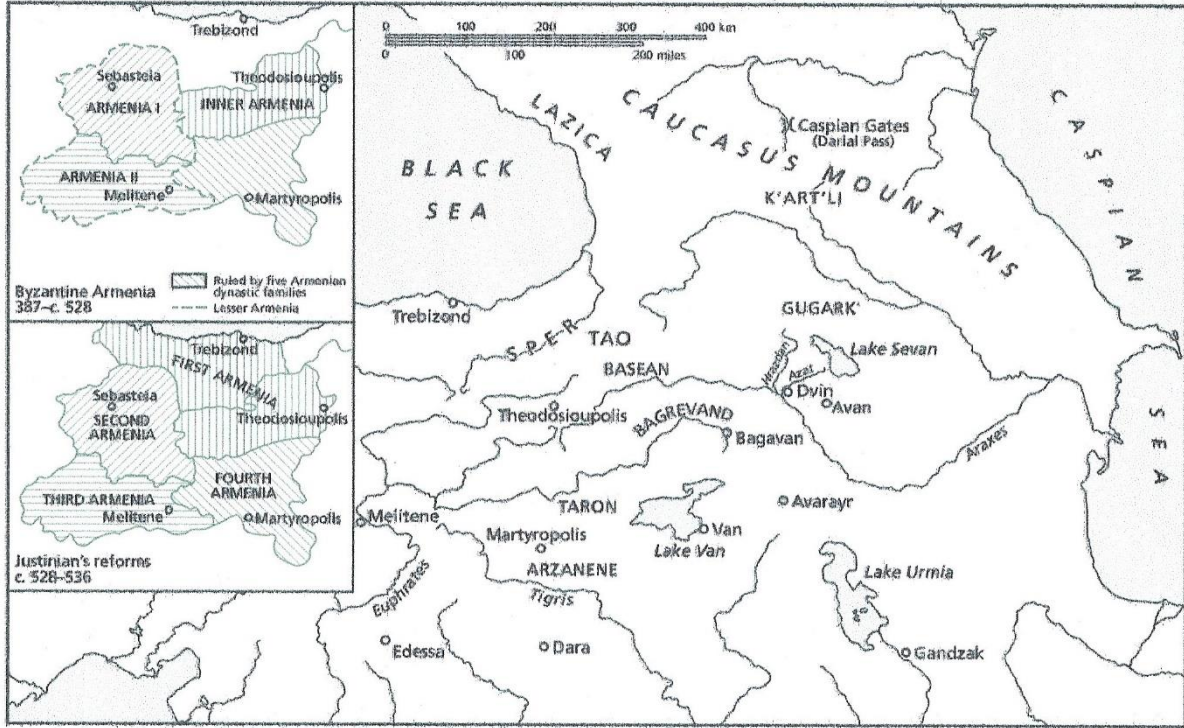
⁴⁰⁷ Mark Chahin, age, s. 257.

⁴⁰⁸ Nina Garsoïan (2008c), age, s. 108.

⁴⁰⁹ Malalas, age, s. 249-249.

⁴¹⁰ Rene Grousset, age, s. 231-231, Nicholas Adontz, age, s. 108-109.

yazarak; müttefiki oldukları Gassani güçlerinin anlaşmaya aykırı hareket ettiğini söylemiş ve yaklaşık 7 yıl sürene ebedi barışı sona erdirmiştir.⁴¹¹

Harita 10 6.3. Armenia Topraklarının Durumu

(The Cambridge History of Byzantine Empire, s.158)

6.3. I. Hüsrev Dönemi Sâsânî-Doğu Roma Savaşları Sırasında Persarmenia

İkinci savaş dönemi M.S. 540 yazının başlarında I. Hüsrev komutasındaki büyük bir Sâsânî ordusunun Roma Mezopotamya'sını ve Suriye'yi işgal etmesi ile başlamış oldu. I. Hüsrev'e bu soğuk savaş döneminde Ostrogot kralı Witiges, Doğu Roma'ya karşı birlikte hareket etmek için anlaşma yapmak üzere bir elçilik heyeti göndermişti. Procopius'a göre, hem bu gizli görüşme hem de Roma idaresinden memnun olmayan Ermeni ve Lazikalardan kışkırtmaları ile I. Hüsrev savaş kararı almıştır.⁴¹²

Konstantinopolis'in atadığı Khalkedon (Kadıköy)'lu sevilmeyen piskoposları, bölgenin Monofizit piskoposlarıyla değiştirerek gösterdiği dini hassasiyet politikası sayesinde yöre

⁴¹¹ B.Dignas v E. Winter, age, s. 39, A.Altungök ve T.Yıldırım (2016). Siyasi Açından Arap İnan İlişkileri, Mutlu Basım, s. 77-78, A.Ağırakça (1996). "Gassaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, s. 397, M. A. Kapar (2003). "Lahmiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 54.

⁴¹² Procopius, age, s. 269, G. Greatrex ve S. N. C. Lieu, age, s. 103, Warwick Ball, age, s. 213.

halkının herhangi bir direnişi ile karşılaşmayan Hüsrev, Antiochia (Antakya)' ya kadar rahatça ilerlemiştir.⁴¹³ Sâsânîlerin Mezopotamya'daki ilerlemesi sırasında, yaklaşık 30.000 kişilik bir Roma ordusunun Persarmenia topraklarına bir istila hareketi olmuş ve Dvin işgal edilmiştir. Sadece 4.000 kişilik bir kuvveti olan Sâsânî komutanı Nabades bir dağ kalesine sığınarak pusu hazırlamış ve kötü bir savaş düzeni içinde saldırıya geçen Roma kuvvetlerini bozguna uğratmıştır.⁴¹⁴

Doğu Roma komutanı Belisarius Suriye'yi kısmen topraklarına katmak konusunda başarı gösterebilse de Nisibis (Nusaybin)'i geri alamadan Konstantinapolis'e dönmüş ve geri geldiğinde Edessa kuşatılmış fakat ele geçirilememiştir. Yaklaşık 5 yıl süren bir barış anlaşması ile kuşatma kaldırılmıştır. Roma imparatoru 5 yıl boyunca vergi ödemeyi kabul etti fakat Lazika'nın siyasi durumu üzerine anlaşma sağlanamadı.⁴¹⁵ Bu durum savaşın başka bir cepheye daha taşınacağına göstergesi oldu.

M.S. 541 yılında Lazika kralının yardım istemesiyle I. Hüsrev'in güçleri tarafından ele geçirilen Petra kalesi,⁴¹⁶ Roma kuvvetleri tarafından M.S. 551 yılında geri alındı. Ateşkes yapılmasına rağmen Lazika dâhil edilmedi ve çatışmaların merkezi durumunda kaldı. Petra kalesi iki taraf arasında sürekli el değiştirdi. Kolhis şehirlerini de harabeye çeviren bu savaşlarda Armenia çok zarar görmemiştir. İki tarafın cepheleri için de çok yıpratıcı olan bu savaş özellikle Sâsânîlerin Doğu sınırında yeni kurulan Batı Göktürk Kağanlığı tehdidiyle yüz yüze gelmelerinden dolayı M.S. 556 yılında kalıcı bir çözüm için Roma ile görüşmeler yapılmaya başlandı.⁴¹⁷

Uzun tartışmalardan ve yaklaşık bir beş yıllık zaman geçtikten sonra, nihayet M.S. 562 yılında, Sâsânîlerin Lazika'yı tahliye ettiği ve karşılığında yıllık altın ödemesi aldığı elli yıllık bir barış antlaşması imzalandı. Böylelikle Roma Karadeniz kıyısında sağlam bir bölgeyi elinde tutma şansına erişti, Sâsânîler ise bölgeden dolayısıyla da müstahkem bir mevkiden de vazgeçmek zorunda kaldı. İmparator Sâsânî topraklarında yaşayan Hıristiyanlar için dini bir müsamaha elde etti ki bu durum Persarmenia topraklarındaki Ermeniler için de geçerli olacaktı. Din değiştirmekten kaçınılacaktı ve Hıristiyanlar cenaze törenlerini istedikleri gibi

⁴¹³ Warwick Ball, age, s. 213.

⁴¹⁴ Procopius, age, s. 477-489, Greatrex ve S. N. C. Lieu, age, s. 116, Mehmet Tezcan, age, s. 243.

⁴¹⁵ Warwick Ball, age, s. 214, J.B Bury, age, s. 112.

⁴¹⁶ Lazika krallığında önemli bir kale. Bknz: Oliver Nicholson, age, s.1180.

⁴¹⁷ Rene Grousset, age, s. 232, Warwick Ball, age, s. 214, Richard. N. Frye, age, s. 156.

yapabileceklerdi. Herhangi bir dini zorlama hareketinin önüne böylelikle geçilmeye çalışılmıştır.⁴¹⁸

Anlaşmanın ekonomik anlamda da önemli şartları vardı. Dara ve Nisibis ticaret için iki önemli merkez olarak belirlenecek ve ticari mallar dışarı kaçırılmayacaktı. Romalı ve Sâsânî tüccarlar, sattıkları malların ne olduğu göz önüne alınmadan gümrüklerin mevcut olduğu bölgelerde alım satım faaliyetlerini gerçekleştirebileceklerdi. Roma ya da Sâsânî sakinleri arasındaki anlaşmazlıklar her iki tarafında ortak katılımı ile çözülecek ve sınırlar arası geçiş yapılmayacaktı.⁴¹⁹

Roma Armenia'sının idari ve askeri olarak farklılaştığı bu dönemde Persarmenia da Sâsânî tarafından atanan marzbanlar tarafından yönetilmiştir. Bu dönemin tarihleri tam belli olmasa da Guşnasp Vahram (548-552/554), Tan Şahpur (548/552-554/560), Varaztad (558/552-564) başa geçen marzbanlardır. Marzbanlardan Tan Şahpur'un Mazdaizmi yaymak için çalıştığı, tapınaklar inşa ettiği ve insanları din değiştirmeye zorladığı hatta Hıristiyanları öldürdüğü söylenmektedir.⁴²⁰ Yine de bu dönemde Persarmenia' da bilinen bir isyan hareketi yoktur.

Elli yıl sürmesi niyetiyle yapılan barış anlaşması çok daha kısa ömürlü olmuş ve taraflar kısa süre sonra karşı karşıya kalmıştır. M.S. 565 yılında Iustinianus anlaşmanın sonuçlarını göremeden hayatını kaybetmiş ve yerini II. Justinus'a (565-578) bırakmıştır. II. Justinus ile beraber düşmanlık sürmüş ve daha geniş bir alanda savaş durumu yaşanmıştır.

⁴¹⁸ A.A.Vasiliev (2017). Bizans İmparatorluğu Tarihi. (Çev.) Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul, s. 169, Richard. N. Frye, age, s. 156, Rene Grousset, age, s.323, Ahmet Altungök, age, s.119.

⁴¹⁹ J.B Bury, age, s.122, A.A.Vasiliev, age, s. 169.

⁴²⁰ Step'anos Taronec'i, age, s. 152, Rene Grousset, age, s. 233.

Harita 11 6.4. Roma Sâsânî Sınırı

(K. Maksymiuk, *Geography of Roman-Iranian wars*, s.108)

6.3.1. Persarmenia’da Vartan Mamigonyan İsyanı

Persarmenia Sâsânî marzbanları altında idaresine devam ederken, M.S. 564 yılında bir Sâsânî soylusu olan Suren (bir diğer isim olarak Ćihovr-Všnasp’ı kullanan kaynaklar mevcuttur) marzban olarak yaklaşık M.S. 572 yılına kadar idarede kaldı.⁴²¹

Bu dönemde Persarmenia’nın idaresinde Sâsânîler tarafından yapılan herhangi bir olumsuz durum görülmedi. Fakat marzbanın kişisel tutumundan dolayı sorunlar ortaya çıktı. Suren, M.S. 571 yılında Dvin’de bir ateş tapınağı inşa etti ve Ermenileri din değiştirmek için zorlamaya başladı. Ayrıca idarede olduğu dönemde asillerin eşlerini ellerinden alarak derebeylerinin nefretini kazandığı da söylenmektedir.⁴²² Yaptıkları yüzünden soyluların kendisine karşı cephe almasına neden oldu.

Suren döneminin baskı ortamında direniş ruhunun temsilci ailesi Mamigonyanlardan Manuel’i öldürterek kendisini korumaya çalıştı. Fakat Manuel’in kardeşi olan Vartan II komutasında isyan çıkmasını engelleyemedi. Bunun üzerine marzban Suren, Vartan tarafından

⁴²¹ Y. Drasxanakerc’i (1987). *History of Armenia*. (Çev) Rev. Krikor H. Maksoudian, Scholars Press, Georgia, s. 92, Step’anos Taronec’i, age, s. 152, Rene Grousset, age, s. 234.

⁴²² Robert Thomsan, age, s. 673, Step’anos Taronec’i, age, s. 152.

Dvin şehrinde başı kesilerek öldürüldü ve Sâsânî kuvvetleri alt edilerek şehir ele geçirildi. Diğer nakhararlarla birlikte Roma'dan yardım istediler. Suren'in ölümünden sonra imparatora elçi gönderen Hüsrev, barış anlaşmasının yeniden teyit edilmesini ve anlaşma şartı olan altın ödemesinin yapılmasını istedi. İmparator ödemeyi redderek, Persarmenia'daki dindaşlarının yanında olacağını ifade etti. Sâsânî elçisi savaş durumu oluşturmamak için olumlu bir hava yaratmaya çalışmışsa da fayda sağlamadı.⁴²³

Roma için Armenia bölgesi, uzun vadede ücretli asker ihtiyacını karşılamak için önemliydi. Yerli halktan asker toplamak zorunda kalan ordu için Armenia'nın savaşçı halkı iyi bir tedarik noktasıydı.⁴²⁴ Armenia üzerine müdahale etmek için fırsatı kaçırmak istemeyen imparator Persarmenia için destek sağlayarak, Ermenileri koruması altına aldı.⁴²⁵ Bu durum Sâsânî cephesinde hoş karşılanmadı. Sâsânîler Dvin'i tekrar ele geçirdiklerinde Vartan ve beraberindeki bir grup soylu Constantinapolis'e kaçtı.⁴²⁶

Suren'in öldürülmesinin ardından Vardan Vışnasp idare için gönderilsede bir şey yapamadan geri döndü. Sebeos'un aktardığı kadarıyla daha sonra kuvvetli bir askeri harekâttan bahsedilmekte; 20.000 tam teçhizatlı asker, sayısız fil ve tam bir yıkım emriyle Persarmenia'ya gelen Koğan Mihran'ın saldırdığı anlatılmaktadır. Fakat Sebeos'un metni net anlaşılır olmadığı için ve Koğan'ın kimliği tam olarak belirtilmediğinden, marzbanlar listesinde bahsedilen ve Koğan'dan evvel Armenia'a saldırdığı söylenen Mihran Mihrevantag ile Koğan'ın aynı kişi olma ihtimali mevcut olabilir. Harekât sonucunda da Koğan'ın saldırılarının başarısız olduğu metinde belirtilmekte, yenilgi aldığı söylenmekte fakat açık bilgi verilmemektedir.⁴²⁷ Sâsânîlerin bozguna uğratılmış olmasına rağmen Roma, Mezopotamyanın durumu ile daha yakından ilgileniyordu. Dara'yı kaybetmişler ve Nisibis önünde bozguna uğramışlardı. M.S. 575 yılında sona eren bir ateşkes anlaşmasıyla savaş sonucunda Persarmenia tekrar Sâsânî idaresinde kalırken, Vartan II ve destekçileri yerleştikleri Roma topraklarında kaldılar.⁴²⁸

M.S. 576 yılında I. Hüsrev komutasındaki kalabalık bir ordu Persarmenia üzerine bir sefer başlatmıştı. Roma kuvvetleri Amida yönünden Armenia'ya saldırırken, Hüsrev ise Fırat'ı geçerek Kapadokya'daki Caesarea üzerine yürüyordu. Ordunun geri dönüşü esnasında Melitine

⁴²³Menander (1985). *The History of Menander the Guardsman*. (Çev.) R.C. Blockley, Francis Cairns, Great Britain, s. 152-155.

⁴²⁴Georg Ostragorsky, age, s. 73.

⁴²⁵Y. Draxanakertc'i, age, s. 92, Step'anos Taronec'i, age, s. 153, Rene Grousset, age, s. 234, Nina Garsoian, age, s. 108.

⁴²⁶Robert Thomsan, age, s. 673, Step'anos Taronec'i, age, s. 153.

⁴²⁷Sebeos, age, s. 10-11, Rene Grousset, age, s. 236-237.

⁴²⁸Rene Grousset, age, s. 236-237, Nina Garsoian, age, s. 108.

ovasında zorlu bir mücadele gerçekleşti. Hüsrev ve ordusu Vartan Mamigonyan'ın da aralarında bulunduğu Roma kuvvetleri tarafından tuzağa düşürüldü. Ordunun çoğu yükselen nehrin sularına kapılarak can verdi. Hüsrev ise bir fil sayesinde karşıya geçip kaçabilmiş, Sâsânî kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.⁴²⁹

Sâsânîler çok sayıda insan, ganimet ve kralın şahsi ateş sunağını kaybettiler. Bu hezimet sonrası Hüsrev'in imajı büyük bir darbe aldı ve saygınlığını kaybetti, isyan tehditleriyle karşılaştı. Bu olaydan sonra Sâsânî krallarının askeri operasyonlara şahsen katılmayacakları yönünde bir yasa çıkarılmıştır. I. Hüsrev Persarmenia savaşlarının sonrasında M.S. 579 yılında hayatını kaybederek tahtı oğlu IV. Hüzmüz'e bırakmıştır. Başa geçtikten sonra Roma ile olan çatışmalar devam etmiş, süreçte Sâsânî ordu komutanı olan Behram Çubin gösterdiği başarılar ile takdir toplamıştır. Bu dönemde iki taraf arasında sonuçsuz müzakere ve görüşmeler yapılmış; Roma Dara'yı almak karşılığında Persarmenia, İberia ve civarından çekilmeyi vaad etmiş, Persarmenia Sâsânî idaresinde kalmaya devam etmiştir. Bu süreçten sonra Sebeos, ülkeyi belirli aralıklarla yonten marzbanlar olduğunu söyleyerek, bölgesel çatışmalar yaşandığından bahseder. Yaklaşık M.S. 578 yılı civarına dek süren çatışmalarda Ermenilerin sayısal anlamda az kuvvete sahip olmasından ötürü önemli bir başarı elde edilmediği bilinmektedir.⁴³⁰

II. Vartan Mamigonyan ve beraberindekiler bu savaşlar süreci sonrasında da geri dönememiş Doğu Roma topraklarında Pergamon (Bergama) civarında yerleştirilerek sürgün hayatı yaşamışlardır. İmparatorluğun gösterdiği desteğin ve bu sığınma talebi karşılama bedeli II. Vartan ve beraberindekilerin Kalkedon ortadoksluğunu kabul etmesiydi. Zaman içinde gösterdikleri parlak başarılar ile imparatorluk hiyerarşisi içinde yükselerek kendilerine yer edinmeye çalışan Ermeni nakhararlar sadece kendi dilleri ve kültürleriyle olan bağlarını değil, Persarmenia ile olan dini bağlarını da zamanla kestiler. İmparatorluk topraklarındaki piskoposlar katolikosun otoritesini tanımayı reddetti.⁴³¹

6.4. Doğu Roma'yla 591 Anlaşması ve Persarmenia'nın Yeni Sınırları

II. Justinus'un M.S. 578 yılında ölmesi ve müzakereler sırasında I. Hüsrev'in de hayatını kaybetmesi ile Hüsrev'in halefi olan Hüzmüz tüm diplomatik girişimleri keserek M.S. 580 tarihinde Mezopotamya cephesinde ve Suriye'de iki ordunun güçlerinin karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.⁴³²

⁴²⁹ Evagrius, age, s. 275-276, Sebeos, age, s. 30, Stephen Mitchell, age, s. 594, Rene Grousset, age, s. 237-238.

⁴³⁰ Sebeos, age, s. 10-12, Evagrius, age, s. 276, Stephen Mitchell, age, s. 594, Ahmet Altungök, age, s. 126-127, Rene Grousset, age, s. 239.

⁴³¹Nina Garsoïan, age, s. 112.

⁴³² Stephen Mitchell, age, s. 595, A. Zerrinkub ve R.Zerrinkub, age, s. 141.

Yaklaşık tarihlerde Roma’da taht değişikliğine sahne olmuştur. Tiberus’un M.S. 582 yılında ölüm haberi geldiğinde, Mauricius yeteneği ve başarılı askeri harekâtlarıyla halef olarak cephede imparator ilan edildi. Tiberus’un hükümdarlığı döneminde Mauricius güvenini kazanmış, kızıyla da nişanlanmıştı. İmparatorluğunun ilk yıllarında doğu sınırındaki meseleler ile ilgilendi.⁴³³

M.S. 586 yılında Doğu Romalı komutan Philippikos’un Mardin’in güneyinde Solakhon (Salah)’da kazanılan ve Sâsânî ordusunun yarısının öldüğü söylenen zafer Arzanene’ye girmesine olanak tanıdı. Ancak Philippikos’un sorunlu ruh hali dolayısıyla yerini Priscus aldı. M.S. 588 yılında bir isyan çıkması ile askerler Priscus yerine Germanus’u seçtiler. Sonrasında Philippikos yeniden görevine atandı. Martyropolis M.S. 589 yılında bir ihanet sayesinde Persler tarafından kuşatıldı ve ele geçirildi. Kenti alamadığı için Philippikos yine görevinden alındı. Romalılar şehrin karşısına Maurikioupolis adını verdikleri yeni bir şehir kurarak düşmanlığa karşılıklı devam ettiler.⁴³⁴

Bu dönemde Sâsânîler doğu sınırlarının güvenliği ile meşgul olmaktaydılar. “Şabe Şah” isimli Türk hakanının doğu sınırlarına saldırmasıyla IV. Hürmüz, Doğu Roma’ya karşı savaşıldığından, Armenia’da olan Behram Çubin’i çağırarak bölgeye gitmesi için görevlendirmiştir. Çubin yaklaşık 12.000 kişilik bir ordu ile bölgeye giderek Türkleri yenilgiye uğratmış ve hakanı öldürerek kellesini Hürmüz’e göndermiştir.⁴³⁵

Behram’ın başarıları vezirinin de kıskırtması ile IV. Hürmüz’ün gözünde tehlike olarak görülmesine sebep olur. Hürmüz hem Behram’ı uzaklaştırmak hem de olası bir kuşatmayı önlemek için Roma’ya karşı Lazika ve İberia bölgesine yollar. İlk başta zafer kazanan Çubin’in Aras nehri civarında yenilgiye uğramasıyla Hürmüz tarafından görevinden azledilir. Bunun üzerine isyan eden Behram Çubin, Sâsânî tahtında karışıklık çıkartarak Hürmüz’ü oğlu II. Hüsrev ile karşı karşıya getirir. Babasının kör edilmesinden sonra Armenia’ya kaçmış olan II. Hüsrev geri gelerek Sâsânî tahtına geçmiş babası daha sonra öldürülmüştür.⁴³⁶

⁴³³ F. E. Shlosser (1994). *The Reign of the Emperor Maurikios (582-602)*, Historical Publications, Greece, s. 43-44, Stephen Mitchell, age, s. 595.

⁴³⁴ F.W.Bussell (1910). *The Roman Empire Essays on The Constitutional History From The Accession of Domitian (81 A.D.) to The Retirement of Nicephorus (1081 A.D.)*, Longmans Green and Co., age s. 366-367, Stephen Mitchell, age, s.596, Rene Grousset, age, s. 239.

⁴³⁵Mesudi, age, s. 242, Mirhand, age, s. 768, A.Zerrinkub ve R. Zerrinkub, age, s. 142.

⁴³⁶Taberi, age, s.314, Mirhand, age, s. 769.

II. Hüsrev, Behram Çubin'e bağlılık bildirerek ordunun başına geri dönmesi için çağırır fakat bu talebi kabul edilmez. Behram Çubin'in saldırı hazırlığında olduğunu gören Hüsrev Behram Çubin'le girdiği çatışmada yenilerek kaçtı. Böylece Behram Çubin tahtı ele geçirir.⁴³⁷

Sâsânî tahtında yaşanan bu iç karışıklık Doğu Roma'nın işine yaramış ve II. Hüsrev'in Mauricius'dan yardım istemesine sebep olmuştur. Bazı kaynaklarda kaçtıktan sonra yanına giderek bazı kaynaklarda ise bir mektup yollayarak tahta geçmesi için Doğu Roma'nın yardımını istediği belirtilmiştir.⁴³⁸ Tahtı yeniden geri alabilmek karşılığında; Suriye ile beraber Nusaybin'e kadar Asur topraklarının bir bölümü, Armenia'dan Ararat dağına ve Dvin kentine kadar Tanuterakan toprakları ve beyliğini, Van gölü kıyılarına ve Apestevan'a kadar olan kısmı ve İberia'nın da bir kesimini vermeyi vaad etmiştir. Baba oğul ilişkisi içinde saltanat süreceklerini ve bağlılığını bildirmiştir.⁴³⁹ Mezopotamya, Armenia ve İberia'nın bir kısmının teklif edildiği bu cömert anlaşma Doğu Roma için mükemmel bir teklif olmuştur.

Behram Çubin'de boş durmayarak kendisini güçlendirmek için Ermeni nakhararlarla iletişim kurmaya çalışıyordu. Sâsânîlerin geçmişte onların bağımsızlığını ellerinden aldığından, II. Hüsrev'in başa geçeceği takdirde Doğu Roma ile birleşerek Ermenilere zulmedeceğinden bahseden bir mektup yollayarak; savaşı kazandığı takdirde Armenia krallığını kendilerine vereceğini ve bağımsız olmalarını sağlayacağı vaatlerinde bulundu. Özellikle isyankâr Mamigonyan ailesinden Muşeğ Mamigonyan'ı etkilemek ve desteğini almak istiyordu.⁴⁴⁰

Bir anlaşmazlık çıkmasından korkan nakhararlar sessizlik içinde kalmış ve bir geri bildirim de bulunmamışlardır. Sâsânî Doğu Roma birlikteliği dini anlamda Hıristiyan dayanışması olarak düşünüldüğünden Behram yerine II. Hüsrev'e destek olmaya karar vermişlerdir. İlk mektubundan olumlu bir dönüş alamayan Behram Çubin, yazdığı ikinci bir mektupla Ermenileri tehdit etmiş ve silahlı askerleriyle topraklarına saldıracağını bildirmiştir. Muşeğ Mamigonyan verdiği cevap ile krallığın Behram'ın hakkı olmadığı, bu sebeple Ermenilerin Behram'ın yanında bulunmayacaklarını söylemiştir.⁴⁴¹

Hüsrev'in teklifini değerlendirmek için görüşmeler yapan Maurice, imparatorluk çıkarlarına öncelik verilmesi için Sâsânîlerin iç işlerine karışılmamasını söyleyerek olumsuz tutum gösteren ayanlara rağmen dinlememiş ve yardım teklifini kabul etmiştir.⁴⁴² Hüsrev ile

⁴³⁷ Belhi, age, s. 90, Ahmet Altungök, age, s. 128.

⁴³⁸ Thomas Artsruni, age, s. 152, Sebeos, age, s. 18, Taberi, age, s. 317.

⁴³⁹ Sebeos, age, s. 18-19, Thomas Artsruni, age, s. 152.

⁴⁴⁰ Sebeos, age, s. 20-21, Thomas Artsruni, age, s. 153.

⁴⁴¹ Sebeos, age, s. 21, Rene Grousset, age, s. 241.

⁴⁴² Sebeos, age, s. 19, B. Dignas ve E. Winter, age, s. 43.

anlaşan İmparator Maurice ona damadı Philippikos'u gönderdi; bir karşılama mektubu aldırdı ve ondan bir yemin aldı. Sonra ona bir imparatorluk ordusu verdi. Taberi' ye göre, imparator kızını ile II. Hüsrev'i evlendirmiş ve emrine asker vererek Behram ile savaşmasına yardım etmiştir.⁴⁴³

Ermeni kuvvetlerinden yaklaşık 15.000 kadar asker Muşeg Mamigonyan komutasında Sâsânî güçleriyle Behram'a karşı savaşmıştır. M.S. 591 yılında Kantzag veya Gence yakınlarındaki Balaroth (Vararad)'da gerçekleşen savaş Behram'ın yenilgisi ile sonuçlanmıştır. Sebeos'a göre; pek çok fil, fil bakıcısı, asker ölmüş, tüm gün süren çatışmalarda oluk oluk kan akmış ve bol miktarda ganimet ele geçirilmiştir.⁴⁴⁴

Savaştan kaçmayı başaran Behram Çubin, Göktürk kağanına sığındı. Tahta geçtikten sonra, Çubin'in tekrar güç toplayıp saldırmasından çekinen Hüsrev kağan ile anlaşarak belli bir miktar para karşılığında kendi topraklarında tutması için anlaşma yapmış fakat çok güvenilir olmadığından daha sonra düzenlediği bir suikast ile öldürmüştür.⁴⁴⁵ Böylece tahtta olduğu süre boyunca en büyük düşmanından kurtulmuş oldu.

Savaş sonrasında II. Hüsrev, diğer nakhararlardan Muşeg Mamigonyan'ın Behram Çubin'in kaçmasına yardım edenler arasında olduğunu öğrenmesiyle Muşeg'in yakalanarak getirilmesini fakat olanlardan habersiz olmasını istedi. Hüsrev'in mektubu Muşeg'e ulaştığında emrindeki askerlerle birlikte Hüsrev'in huzuruna gelmiş, görüşme esnasında silahsız ve askersiz olması gerektiğini öğrenince kabul etmeyerek geri dönmüştür.⁴⁴⁶

Daha sonra kendisine yapılan suikast hazırlığını öğrenen Muşeg, Doğu Roma imparatoruna değerli hediyelerle beraber bir mektup göndererek olanları anlatmıştır. İki taraf ile arayı bozmak istemeyen imparator Muşeg'e Sâsânî kralını suçlamaktan vazgeçmesini, II. Hüsrev'e de herkesi memnun bırakacak şekilde hareket etmesi gerektiğini söyledi.⁴⁴⁷ Böylelikle bir denge siyaseti sağlamış oldu.

Savaş sonrası haritası ise II. Hüsrev'in vaad ettiği gibi yapıldı. Nisibis (Nusaybin)'e kadar olan Asur topraklarını Dara ve Martypolis kaleleri ile Dvin'e kadar olan bütün Persarmenia bölgesini verdi. Sâsânî Doğu Roma sınırını Hırazdan ve Azad ırmakları belirledi. Pasian, Vanant, Şirag, Arakadzodin Doğu Roma'nın eline geçmiş oluyordu. Kaynaklar Godaky bölgesinin de Doğu Roma'ya geçtiğinden bahsetmektedir. Güney kısımda kalan Ermeni

⁴⁴³ Taberi, age, s. 317, Thomas Artsruni, age, s. 152.

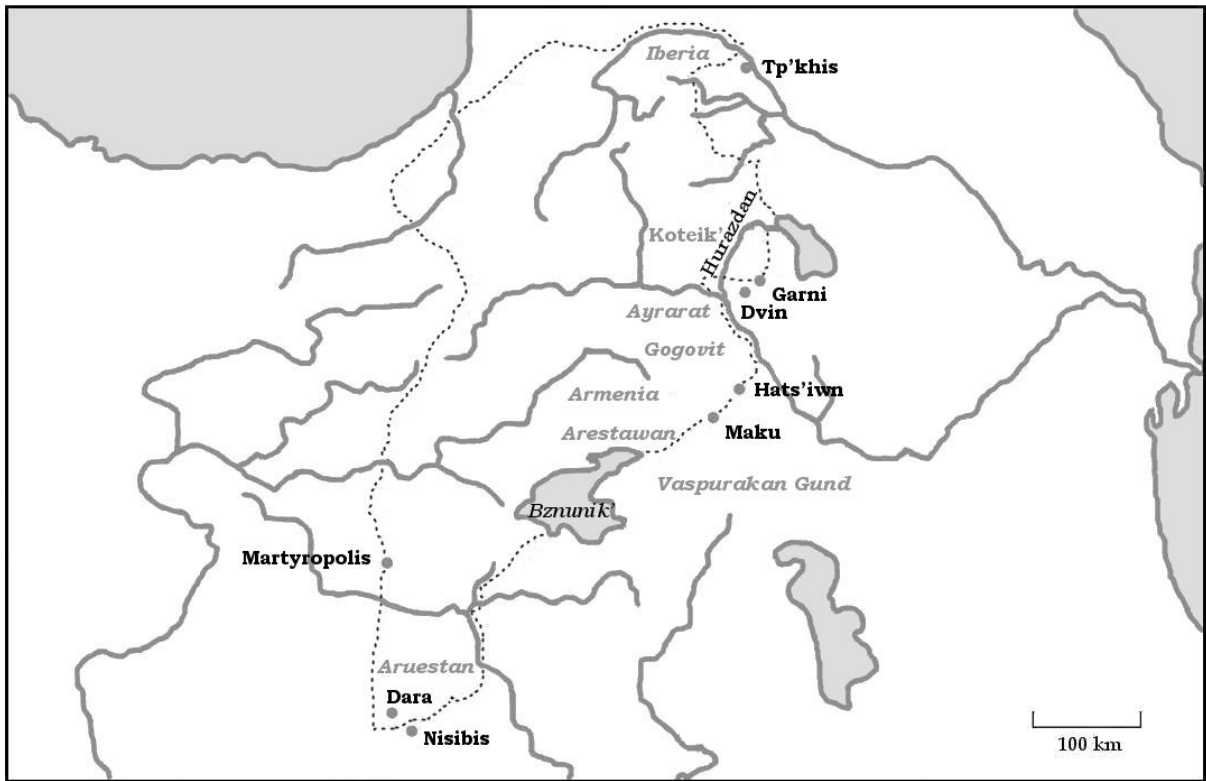
⁴⁴⁴ Sebeos, age, s. 23, Rene Grousset, age, s. 241.

⁴⁴⁵ Belhi, age, s. 90, Thomas Artsruni, age, s. 154, Ahmet Altungök, age, s. 130.

⁴⁴⁶ Sebeos, age, s. 25-26.

⁴⁴⁷ Sebeos, age, s. 28.

bölgeleri adına kesin bir sınırlandırmadan bahsedilmemektedir. Doğu Roma Armenia'sı Thedosiopolis'ten (Erzurum) Sevan gölüne; Martyropolis'ten (Miyafarikin) Van gölüne değin genişleme göstermiştir. Nisibis (Nusaybin) yakınlarındaki Aruestan bölgesinin tamamına yakını ile stratejik açıdan önemli Dara ve Martyropolis kaleleri elden çıkmış, Persarmenia'nın çoğu Doğu Roma'nın eline geçmiştir. Van gölünün kuzey doğu ucundan kuzey doğu Aras'a ve ardından Azat nehri üzerinden Sevan gölüne kadar Armenia'nın üçte ikisi ve İberia yarımadasının efendisi oldular. Roma ile Sâsânî arasında bölünen sınırın Sevan gölünden İberia'ya kadar nereden geçtiği tam olarak bilinmemektedir. Maurice bu dönemde Doğu Roma Armenia'sı üzerinde bir takım idari taksimatlar yaparak bölgelerini yeniden düzenlemiştir.⁴⁴⁸

Harita 12 6.5. 591 Anlaşması ve Değişen Sınırlar

(K. Maksymiuk, Geography of Roman-Iranian s.109)

⁴⁴⁸ Sebeos, age, s. 28-29, Thomas Artsurini, age, s. 154, Rene Grousset, age, s. 242, R. H. Hewsen, age, s. 89, Mehmet Tezcan, age, s. 247, Katarza Maksymiuk, age, s. 105.

6.4.1. Maurice Döneminde Persarmenia'nın Vaziyeti

Yüzyılın sonuna doğru, Maurice, II. Hüsrev'e bir mektup yazarak, Ermenilerin dik başlı ve asi olduklarından kendi tebaasını Trakya'ya sürgün edeceğinden ve Hüsrev'in de Ermenileri doğuya sürgün etmesi gerektiğinden bahseder. Bu zorunlu göç hareketi yüzünden Roma Armenia'sından Persarmenia'ya doğru oluşan insan akımı Hüsrev tarafından olumlu karşılanıyor, gelenler güzel muamele görüyorlardı. Sâsânîler Roma'nın zorunlu göç hareketinden kaçan Ermenilere ev sahipliği yapmayı kabul ederek tam anlamıyla iş birliği yapmayı reddediyordu.⁴⁴⁹ Maurice, Armenia'yı imparatorluğa daha güvenli bir şekilde entegre etmeye çalışıyordu. Sınırlarını güçlendirmek ve imparatorluğa dahil olan Ermeniler arasında imparatorluk yönetimine karşı olan direnişi zayıflatmak için sürgün politikasına başvurdu. Ermeni General Muşeg Mamigonyan Trakya'da öldürüldü.⁴⁵⁰ Bu politika bir süre Armenia'da karışıklık çıkmasına ve Ermenilerin küçük çaplı isyan hareketlerine neden oldu.

Maurice politikasının en önemli yönü, yeni alınan bölgelerde emperyal ortodoksluğu zorlama girişimiydi. Din konusundaki bu bölünme ve anlaşmazlık Maurice'nin ölümüne değin devam etmiş ve iki kiliseyi karşı karşıya getirmiştir. Doğu Roma kuvvetleri çekildikten sonra Ermeni birliği yeniden kurulabilmiştir.⁴⁵¹

Sâsânîlerde Ermenilere yönelik baskı ve şiddet bu dönemde görülmemektedir. Sımpat Pakraduni örneği iyi ilişkilerin olduğunu göstermektedir. Hüsrev'in beğenisini kazanan Sımpat, marzbanlık almış, çeşitli hediyelerle ödüllendirilmiş ve krala karşı isyanlarda üstün başarı göstermiştir.

Sebeos'un uzunca yer verdiği Sımpat, Doğu Roma'ya muhalif tavrının ardından pek çok yerde kendini göstererek Hüsrev'in sevgisini kazanabilmiştir. Sekiz yıl yaptığı marzbanlık görevi sonrasında ülkesine dönme izni verilmiştir. M.S. 601 yılında Hüsrev'in saltanatı esnasında hayatını kaybeden Sımpat, Armenia'da köyünde gömülmüştür. Sâsânî sarayının hizmetinde yaptığı seferler ile Pazmahağt (Çokça Muzaffer) ünvanı almıştır.⁴⁵²

⁴⁴⁹ Sebeos, age, s. 31-32, D.M. Lang, age, s. 173.

⁴⁵⁰ R. W. Thomson, age, s. 674.

⁴⁵¹ R. W. Thomson, age, s. 675.

⁴⁵² Sebeos, age, s. 47-57, Rene Grousset, age, s. 254.

6.5. Sâsânîlerin Yıkılış Döneminde Persarmenia

6.5.1. VII . Yüzyıl Başlarında Sâsânî-Doğu Roma Savaşları ve Persarmenia

Yüzyılın başında imparator Maurice'nin bir isyan sonucu Phocas (602-610) tarafından devrilmesi Hüsrev'in savaş için aradığı bahanesi olmuştur. Maurice'nin öldürülmesinden sonra, oğlu Theodosius'un kaçarak Kolhis'e oradan da Hüsrev'in sarayına ulaştığı rivayet edilmekteydi. Phocas'ın güven mektubu Hüsrev'e sunulduğu zaman kabul etmemiş ve Theodosius'u hak ettiği yer olan babasının tahtına çıkarmak için savaş ilan yapmıştır. Hüsrev esasında bağlılığını koruyor gibi gözükerek ortaya çıkan fırsattan istifade etmeyi düşünmüş ve destekçi gibi hareket etmiştir. Antioch (Antakya) gibi ticari açıdan önemli yerlerde, Mısır, Kudüs, Orta Anadolu'da, Armenia'daki bazı prensler arasında da Phocas'ın iktidarına karşı isyan hareketi görülmektedir.⁴⁵³

Hüsrev mecburen elinden çıkardığı Armenia topraklarını geri almak üzere sefer hareketine başlamış, ordu ilk Edessa'yı kuşatarak Dara, Mezopotamya ve Suriye topraklarına erişmiştir. MS. 604 yılında stratejik açıdan önemli Dara şehrinin Sâsânîlerce zaptı ve Armenia cephesinin savaşı yön değiştirci unsuru olması önemlidir. M.S. 606 civarında Hüsrev ve birlikleri Anadolu'nun kale kasabalarını istila ederek, Kapadokya'yı işgal etmiş savunmasız kalan Constantinopolis'e kadar ilerlemişlerdir. Doğu Roma ile yapılan savaş sonrası yaklaşık olarak M.S. 608 civarında Karin kuşatılarak ele geçirilmiştir. Halkın sıkı bir direniş gösterdiği şehir, Sebeos'a göre Theodosius'un kendini göstermesiyle teslim olmuş, daha sonra şehir halkı tehcir edilmiştir.⁴⁵⁴

Armenia'nın istilasında; bölgede Roma direnişinin olmaması açık alan halinde rahat istila edilmesine olanak tanımış, Antioch (Antakya) gibi şehirlerde savunma kuvveti olmaması, sivillerin çatışmaya isteksiz olması ve Armenia'daki nüfus içi bölünmeler, kıskançlıklar istila hareketlerinde bazen düşmandan memnun olunan durumları da beraberinde getirdiği için kolay ilerleme sağlanmıştır.⁴⁵⁵

M.S. 610 yılına gelindiğinde Phocas'ın yerini Herakleios almıştır. M.S. 610 ve M.S. 641 yılları arasında hüküm süren, taht ömrü uzun bir imparator olmuştur. Sebeos'a göre, imparator tahta çıktığında Hüsrev'e elçiler yollayarak büyük armağanlar ve mektuplar sunmuş, barış isteğini yinelemiştir. Fakat Hüsrev bunları asla dikkate almamış, Theodosius'un hüküm

⁴⁵³ Sebeos, age, s. 57, Z. Rubin (2009). *Persia and the Sâsânîan Monarchy, (224-651)*, Jonathan Shepard (Ed.), *The Byzantine Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 136, Warwick Ball, age, s. 216, Stephen Mitchell, age, s. 611, Mehmet Tezcan, age, s. 249.

⁴⁵⁴ Sebeos, age, s. 64, Ahmet Altungök, age, s. 131, Parvaneh Pourshariati, age, s. 141.

⁴⁵⁵ G. Greatrex ve S.N.C. Lieu, age, s. 187-188.

sürmesi gerektiğini söyleyerek imparatoru tanınamıştır. Bunun üzerine bir kuşatma ile Caesarea çevresine konuşlanan imparator şehri kuşattıktan sonra ayrılmış; yaklaşık bir yıl sürdürülen kuşatma yiyecek sıkıntısı çeken Sâsânî kuvvetlerinin çekilmesiyle son bulmuştur (M.S. 611- M.S. 612).⁴⁵⁶

Hüsrev ordusunu komutan Şahin ile beraber M.S. 614 yılında Anadolu üzerine yollamıştır. Ordu Konstantinapolis'e kadar ilerleyebilmiş, boğaza çadırlarını kurup imparatoru tehdit etmiş, M.S. 615 civarında yapılan görüşmeler sonuçsuz kalmış, kuşatma Sebeos'a göre başarısız bir deniz savaşı ile sonuçlanmıştır.⁴⁵⁷

4 Nisan M.S. 622 tarihinde imparator Paskalya bayramını kutladıktan sonra Calcedon (Kadıköy) üzerinden Sâsânî üzerine sefer yapmak için yola çıktı. Avarlarla M.S. 620 tarihinde maliyetli bir barış anlaşması yapıldığı için ekonomik olarak durum pek iç açıcı değildi. Bu nedenle Patrik Sergius'un desteği ile kilisenin şamdan ve altın kaplarını eritip altın ve gümüş sikke yapmak için aldı. İhtiyatlı, zeki ve tecrübeli bir adam olan patrik Bonosos'la birlikte devlet işlerini yürütmek üzere patrik Sergius'un gözetiminde kendi oğlunu Konstantinopolis'te bıraktı.⁴⁵⁸

6.5.2. Sâsânîlerin Yıkılışı Sırasında Persarmenia'nın Vaziyeti

Küçük Asya'dan karaya çıkan imparator Sâsânîleri Kapadokya ve Pontos'tan çıkarmıştı ki Avarların istila hareketi yüzünden gitmek zorunda kaldı. Ertesi yıl M.S. 623 tarihinde, 120.000 askeri ile imparator kuzey yönünden ilerleyerek Karin kentine yöneldi ve Ararat eyaletindeki Dvin'e ulaştıncaya saldırıp yıktı. Vışnasp adındaki büyük ateş yerinin sunaklarını yerle bir etti. Hüsrev hazırlıksız yakalandığı ve sayıca da az oldukları için kaçmaya çalıştı. Persarmenia'da kuvvetler Tigranokerta civarında çatıştı. Sâsânî ordusu yenilgiye uğratıldı. Kışı Nahcivan ovasında geçirdi.⁴⁵⁹

Pontus'ta kışı geçiren ve Armenia'dan doğuya giden geçitlerin kontrolünü çabucak ele geçiren Sâsânî generali Şahrvaraz'ın gelişiyile imparatorun daha doğuya gitmesi engellendi. Herakleios daha sonra rakibini alt etti ve onu Roma topraklarını işgal ederek imparatoru saptırmaya ve Kilikya Kapıları'ndan güneye doğru ilerlemeye zorladı. Şahrvaraz, Sâsânîlerin Armenia üzerinden işgalinden korkarak planını kısa sürede tersine çevirdi. Sâsânîlerin gece

⁴⁵⁶ Sebeos, age, s. 66, A.A.Vasiliev, age, s. 229.

⁴⁵⁷ Sebeos, age, s. 79, Ahmet Altungök, age, s. 133, Warwick Ball, age, s. 216.

⁴⁵⁸ Sebeos, age, s. 81, Theophanes, age, s. 435, G. Greatrex ve S.N.C.Lieu age, s. 198.

⁴⁵⁹ Sebeos, age, s. 81, Rene Grousset, age, s. 263.

saldırısı girişimi başarısız oldu. Sâsânî ordusu dağlara çekilmek zorunda kaldı. Kısa süre sonra iki taraf Romalıların galip geldiği bir savaş yaptı.⁴⁶⁰

Kış boyunca Herakleios, Transkafkasya krallıklarının desteğini kazanmaya çalıştı; Kafkasya'nın kuzeyindeki Türklerle de görüşmelere girdi. Mart 625 tarihinde Amida, Martyropolis, Samosata, Germanikeia (Kahramanmaraş)'dan⁴⁶¹ güney Armenia'nın batı sınırına bir dizi sefer düzenlendi. M.S. 626 - M.S. 627 tarihinde Hazarlarla ittifak kurarak Sâsânîleri Transkafkasya dolaylarında arkadan çevirerek saldırdı. İberia'nın Pakraduni kralı da Hıristiyan Ortodoks olmasına rağmen işbirliğini Sâsânî ile yapmıştı fakat kuşatmanın sonunda öldürüldü.⁴⁶² Çatışmalar esnasında Kafkasya hassas bir bölgeydi ve her iki tarafında müttefiğe ihtiyacı vardı.

M.S. 628 tarihinde Hüsrev'i öldürmek için Tifsun'a ulaşmak isteyen imparator, Ermenisan'a döndü ve Şirak'ı aştı. Sâsânî askerlerine pusu kurup şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Askerlerin çoğu öldürüldü aman dileyenler de salıverildi. Sâsânî sarayına doğru ilerlerken kışı geçirmek üzere Azerbaycan'da konakladı.⁴⁶³

Herakleios'un geldiğini öğrenen Tifsun halkı Hüsrev'den imparator ile anlaşma yapmasını ve şehrin saldırıya uğramamasını istemişlerdir. Halk isyan ederek Hüsrev'i tahttan indirerek öldürmüş yerine oğlu Şireveyh tahta geçmiş ve Doğu Roma ile anlaşma yoluna gitmiştir. Buna göre sınır 591 anlaşmasındaki gibi kabul edildi.⁴⁶⁴ Bu dönemde yeni kral, Bagratuni ailesinden Sımpat'ın oğlu Husrev Şnum'u çağırarak onu marzban yaptı ve babasının maliyle beraber Armenia'ya yolladı. Halk tarafından sevinçle karşılandı.⁴⁶⁵

591 anlaşmasının şartlarının geçerli olduğu yeni anlaşma ile Persarmenia eski sınırlarına ulaşmadan dağıldı. Sadece bir bölge olarak Sâsânî idaresinde var oldu. Armenia'nın üçte ikisi Doğu Roma himayesinde kaldı. Anlaşmanın yapıldığı tarihlerde Sâsânîlerin dağılma dönemine girildiği içinde bir daha eski sınırlarına ulaşabilme ihtimali ortaya çıkmadı.

M.S. 630 tarihinden itibaren; barış sağlansada yenilgiye uğrayan Sâsânî devleti hızlı taht değişiklikleri ve değişen siyasi ortama daha fazla ayak uyduramadı. Doğu Roma'ya karşı çeyrek

⁴⁶⁰ Theophanes Confessor, age, s. 437, G. Greatrex ve S.N.C.Lieu, age, s. 199.

⁴⁶¹ Mezopotamya ovasının kenarında Küçük Asya ile Suriye'yi bağlayan yolda bulunan şehir. M.S.637' de Arap istilaları sırasında yıkılıp yeniden inşa edilmiştir. Bknz: A.P.Kazhdan (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, s. 845.

⁴⁶² Theophanes Confessor, age, s. 444-445, Rene Grousset, age, s. 264, G. Greatrex ve S.N.C.Lieu, age, s. 202.

⁴⁶³ Sebeos, age, s. 84, Rene Grousset, age, s. 265.

⁴⁶⁴ Sebeos, age, s. 86, Rene Grousset, age, s. 265, Touraj Daryaee, age, s. 35, Ahmet Altungök, age, s. 136.

⁴⁶⁵ Sebeos, age, s. 86.

7. SONUÇ

Devrinin iki büyük devleti olan Sâsânî ve Doğu Roma'nın sınır kesişim noktası olarak sayılabilecek Armenia'nın tarihi bu durumun ekseninde şekillenmiştir. Sâsânî devletinin ortaya çıkışıyla beraber Armenia ile olan ilişkisi; hem bir hudut komşusu hem de kültürel ve akrabalık bağları bulunan çok katmanlı bir yapı ortaya koymuştur. Roma'nın da bu dönemdeki sınır komşularından biri olması yakın ilişki içerisinde kalmalarını ve üstünlük mücadelesi için bölgede daimi bir çatışmanın varlığını canlı tutmuştur. Sâsânî güçleri ve Doğu Roma'nın rekabetinde, Ermeniler duruma göre taraf seçerek kendi çıkarları için en faydalı şekilde hareket etmiştir.

Roma ve Sâsânî arasındaki siyasi temelli çatışmaların ana nedeni hâkimiyet kurmak ve bölgeyi ele geçirmek üzerine olmuştur. Görünür de ise dönemin şartları ne gerektiriyorsa onunla alakalı bir sebep etrafında şekillenmiştir. Her iki taraftaki taht değişiklikleri, dini sebepler bazen de ekonomik sebepler gibi nedenler ile iki güç karşı karşıya kalmıştır.

Arşaklar hanedanının yıkılması Hem Armenia hem de Sâsânî devleti için etkili bir tarihi olaydır. Sâsânîlerin kurulup, yükselmesinin önü açılmışken, siyasi birliğini tamamlamamış olan Armenia'da yeni bir lider güç ile karşılaşmış ve bu durum Sâsânî devleti yıkılıncaya değin sürerek devam etmiştir. Ermeniler yanbaşılarında ortaya çıkan bu yeni devlete tabi olmayı kabul etmemiştir. Bu nedenle Ermenilerin ve Sâsânîlerin tarihleri boyunca güç odaklı ilişkileri çift taraflı sürmüş ve şekillenmiştir. Ermeniler buldukları her fırsatta bağımsızlık için mücadele etmiş ve Sâsânî gücünü alt etmeye çalışmıştır. Sâsânî cephesinde ise dönemin siyasi şartlarına göre olaylar şekillenmiş yerine göre Ermeni yanlısı ve uyumlu bir tavır ile yaklaşılırken yerine göre de baskıcı ve otoriter bir tutum sergilenmiştir. Özellikle dini konular etrafında şekillenen baskıcı tutum Sâsânî idaresinin Armenia için zorlayıcılığını ortaya koyar. Ermenilerin 4. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığı benimsemesi ile yeni bir milli kimlik inşası hareketi içinde olunmuştur. Bu tarihten itibaren inanç meselesi çözümsüz kalan durumlardan biridir. Yine bu dönem için dini konularla alakalı problemlerin giderilmesi adına zaman zaman Roma müdahalelerinin de olduğu görülmektedir.

Yaşanan çatışmalarda Sâsânîlerin Hıristiyanlık karşıtı tavırları görünen sebepleri oluşturmuştur. Zerdüştlüğün dönem dönem resmi din olarak dayatılması ve bölgede hareketlenen Roma'nın müdahaleleri Armenia'nın idaresi ve bölgenin Sâsânî yönetimi altında kalması geniş bir açı ile bakıldığında devamlılık gösteren bir durum içinde olmamıştır.

Roma ve Sâsânî güçlerinin Armenia bölgesi üzerinde yaşadıkları hâkimiyet mücadelesi sonunda bir bölünme ortaya çıkardı. Hormizd-Erdeşir M.S. 270 yılında Sâsânî tahtına geçtiğinde yerini Narseh aldı. Probus, Narseh ile anlaşarak Armenia topraklarını ikiye ayırdı. Sınırların belli olması için hendekler kazdırdı. İlk kez iki güç arasında Armenia'nın bölünerek idaresi durumu böylelikle yaşanmıştır. Narseh, M.S. 296 yılında Armenia kralını tahtından sürerek kaybedilen yerleri geri almak istedi fakat M.S. 297 yılında yenilgiye uğrayarak ağır şartları olan bir anlaşma yapmıştır. Armenia'daki Roma egemenliği yeniden sağlandı, ilave yerlerde alındı. Roma soylu ailelere yer paylaşımı yaparak tampon bir bölge oluşturmuştur. Bu ayrılık Armenia idaresinin iki güç arasında varlık savaşı vermesine neden olmuştur.

Armenia'nın soylu ailelerinin kendi iç işlerindeki anlaşmazlıklar başından beri her iki tarafında işine yaramıştır. Yerel idarecilerinin birbirleri ile olan sorunları Roma ve Sâsânîlerin bölgeye müdahale etmesini kolaylaştırmıştır. Sâsânîlerin sınır komşusu olan ve daha sonra vassallıkları altında kalan Armenia, sınırları kesin olarak belli olmayan fakat kesintisiz ilişkisini sürdürerek var olmuştur.

M.S. 387 yılı dolaylarında Armenia coğrafyası iki parçaya bölünmüştür. Eşit olmayan iki parça ile belirlenen yeni sınırlarla beraber Armenia'nın yaklaşık dörtte biri Roma himayesindeki Arşak idaresine kalırken, aslan payı sayılan kalan kısmı IV. Hüsrev yönetimindeki Sâsânî himayesinde kaldı. Bu bölümlendirme Sâsânî idaresinde kalan Armenia topraklarının Persarmenia olarak adlandırılmasına neden oldu.

Armenia siyasi zeminin oynaklığının yanında kendi içinde de derebeylik yüzünden iç karışıklıklara sahne olmuştur. Soylu aileler arasındaki rekabet ve mücadele dönemin metinlerine yansıdığı gibi olayları etkilemiştir. Sınırları belli bölgelerde belirli sülalelerin yer sahibi olması ve güçleri oranında varlık göstermesi zaman zaman anlaşamamazlıklara neden olmuştur. Bu gelgitlerden yararlanan Sâsânî devleti marzbanlık sistemini bizzat soyluların isteği ile Armenia'ya getirmiş ve idaresini ele almıştır. Derebeylerinin kendi içlerindeki sürtüşmesi siyasi anlamda kendilerine zarar vermelerine, bağımsızlıklarını kaybetmelerine yol açmıştır. M.S. 428 yılında Sâsânî emri ile atanan ilk marzban Vahan Amatu olmuştur. İdari, adli ve dini meselelerde yetki sahibi olarak göreve gelmiştir. Yaklaşık 200 yıl boyunca marzbanlık idaresi sürmüştür. Ermenilerin başına yönetici olarak Sâsânî sarayından atanan görevlilerin gelmesi ile Sâsânîler açısından da Armenia iç işlerine müdahale etme fırsatı doğmuş ve daha fazla söz sahibi olmuşlardır. Marzbanlık idaresi, Sâsânî sarayı ile Ermeniler arasında bir yerde köprü vazifesi görmüş ve Armenia ile alakalı meselelere dahil olmasını kolaylaştırmış olduğu görülmektedir.

Marzbanlık döneminde Sâsânî sarayının atadığı idarecilere maruz kalan Persarmenia, Doğu Roma topraklarındaki Armenia'a ile kıyaslandığında yine de özerk sayılabilecek bir yapıya sahip olmuştur. Iustinianus devrinden itibaren yapılan yenilikler Ermeniler açısından uzun vadede sorun oluşturmuştur. Miras hakkının büyük çocukla sınırlı kalmayıp kız çocuklar dahil olmak üzere dağıtılması, toprak üzerinden varlık gösteren bu ailelerin giderek küçülmesinin ve güç kaybetmesinin sebebi olmuştur. Persarmenia ise bu dönemde geleneksel anlayışını sürdürmüş, Roma Armenia'sı gibi etkilenmemiştir.

Ermeni soyluları arasındaki anlaşmazlıklara rağmen Persarmenia coğrafyasında iki büyük ve aralarda ufak çaplı sayılabilecek başkaldırı ve isyan hareketleri de görülür. Coğrafyasının engebeli yapısı nedeniyle yer yer kullanıma uygun olan bölgelerinden korunmak için faydalandığı da olmuştur. Bu bölgeler saklanma için avantaj sağlamış bölge sakinleri iyi bildikleri yerleri kaçmak ve gizlenmek için kullanmıştır.

Zaman zaman birlikte hareket eden derebeyleri M.S. 451 yılında meydana gelen Avarayr muharebesi için de kısmen bir ihanet olsa da beraber hareket edip örgütlenmişlerdir. Bu muharebe Persarmenia tarihi için önemlidir. Mamigonyan sülalesinden Vartan'ın liderliğinde başlayan geniş çaplı bir isyan hareketi sonunda Ermeniler yenilgiye uğramış ve Vartan öldürülmüş olsa da Sâsânî sarayı ile anlaşma sağlanmıştır.

Soylu grupları arasındaki iktidar mücadelesi dönem dönem yıldızı parlayan ve sönen ailelerin öne çıkan isimlerinden anlaşılabilir. Yer yer iktidar sahipleri kendilerini önceleyerek siyasi meselelere eşlik etmektedirler. Örneğin; Mamigonyan ailesi özellikle marzbanlık döneminden itibaren güç toplayarak soylu sülaleler içinde lider konumunu korumuştur. Sâsânî sarayı ile yakın olan Mamigonyanlar güçlü derebeyleri olarak isyan zamanlarında başı çeken ve Mamigonyan isyanları olarak anılan başkaldırı hareketlerinde de öncü rolde olduğu görülmektedir.

Armenia gerçek manada bir siyasi birliğe kavuşmadığı için isyan ve ayaklanma hareketlerinde dışa bağımlı olduğu ve yardım istemek zorunda kaldığı açıktır. Askeri ve idari anlamda ki yoksunluğu bunun temel sebebinin oluşturur. 5. yüzyılda Romadan, Avarayr muharebesinde Kafkaslarda sınır komşuları ile yaptığı anlaşmalardan ortak hareket etmeye çalışması ve güç toplamak istemesi örnek olarak gösterilebilir.

Armenia üzerinde Roma'nın tutumuna gelindiğinde Ermenilere karşı mecburi bir müttefiklikten ileri geçilmediği görülür. Maurice'nin toplu göç planı ile Ermenileri sürgün etmek istemesi ve kaçan Ermenilerin toplu halde Sâsânî himayesine girmeye çalışmaları siyasi

ortama göre durumun değiştiği ortak çıkarlar doğrultusunda din birliği olmadan da hareket edilebileceğinin hem Roma hem Sâsânî hem de Armenia açısından örneğini oluşturmaktadır.

Persarmenia'nın ortaya çıkışından itibaren Roma'nın, Armenia'nın büyük kısmının Sâsânî idaresinde olmasına karşı gösterdiği kabul etmeme durumu iki gücü sınır topraklarında karşı karşıya getirmiştir. Bu sebeple dördüncü yüzyıldan Sâsânîlerin yıkılışına değin dönemsel savaşların ortaya çıktığı görölmektedir.

KAYNAKÇA

Adontz, N. (1970). *Armenia in the Period of Justinian*. (Çev.) Nina G. Garsoian, Calouste Gulbenkian Foundation, Lisbon.

Agathangelos (1976). *History of Armenians*. (Çev.) R.W. Thomsan, Albany State University of New York Press, New York.

Agathias (1975). *The Histories*. (Çev.) Joseph D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin-New York.

Ağrakça, A. (1996). "Gassaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.13, s. 397-398.

Altungök, A. ve Yıldırım, T. (2016). *Siyasi Açıdan Arap İnan İlişkileri*. Mutlu Basım.

Altungök, A. (2015). *İslam Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi*. Hikmetevi Yayınları.

Altungök, A. (2020). Doğu Roma, Ermeni ve Süryani Kaynaklarının Sâsânîler Dönemi İnan Tarihi Açısından Önemi, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 913-937.

Ananias (1992). *The Geography of Ananias of Sirak*. (Çev.) Robert H. Hewsen, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

Arslan, M. (2000). Kolkhis Bölgesinin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar, *Arkeoloji ve Sanat*, 97, 26-41.

Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*. Odin Yayıncılık.

Artsurini, T. (1985). *History of the House of the Artsrunik*. (Çev.) R. W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit.

Bakır, A. & Altungök, A. (2014). Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Meda'in, *Bellekten*, 78(281), 1-40.

Bakır, A. & Şenol, F. (2020). Azerbeycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 87-122.

Ball, W. (2018). *Tek Dünyaya Doğru*. (Çev.) Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Baynes, N. H. (1910). Armenia in the Fourth Century, *The English Historical Review*, 25(100), 625-643.

Bivar, A.D.H. (1986). The Political History of Iran under the Arsacids, Ehsan Yarshater (Ed.), *CHI Vol. 3(1)*, Cambridge University Press, Cambridge, 21-99.

Blockley, R. C. (1992). *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*, Francis Cairns (Publications) Ltd, Great Britain.

Bournoutian G. A. (2016). *Ermeni Tarihi*. (Çev.) Ender Abadoğlu ve Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul.

Bozkuş, Y. D. & Küçüker, S. D. (2011). *Armenia*, Genesis Kitap.

Brosius, M. (2006). *The Persians*. Routledge.

Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi*. (Çev.) Erdoğan Merçil, TTK, Ankara.

Bury, J. B. (1958). *History of the Later Roman Empire*. Dover Publications.

Bussell, F.W. (1910). *The Roman Empire Essays on The Constitutional History From The Accession of Domitian (81 A.D.) to The Retirement of Nicephorus (1081 A.D.)*. Longmans Green and Co.

Buzand, P. (1989). *The Epic Histories Attributed to P'awtos Buzand*. (Çev.) Nina G. Garsoian, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.

Campbell, B. (2002). *War And Diplomacy: Rome and Parthia*, J. Rich ve G. Shipley (Ed.), *War And Society in the Roman World*, Routledge, London and New York, 213-241.

Can, A. (2015). *Antik Çağ Sözlüğü*. Sentez Yayıncılık.

Cassius, D. (1925). *Dio's Roman History Vol. VIII*. (Çev.) Earnest Cary, Great Britain.

Chamich, M. (1990). *History of Armenia*. (Çev.) Johannes Avdall, J. C. & A. L Fawcett, Inc, New York.

Cicero, M. T. (2003). *Pompeius' un Yetkisi Hakkında*. (Çev.) Ü. Fato Telatar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Cin, A. (2017). Musa Hornasi (Musa Horanî)'nin Tarih-i Armenia Adlı Eseri, *Turkish Academic Research Review*, 2(3), 11-24.

Cinemre, İ. T. (2018). *Geç Antikçağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)*.(Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Cline, E.H. & Graham, M.W. (2017). *Antikçağ İmparatorlukları*. (Çev.) Ekin Duru, Say Yayınları, Ankara, İstanbul.

Cohen, G.M. (2013). *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*. University of California Press.

Confessor, T. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor*. (Çev.) Cyril Mango ve Roger Scott, Clarendon Press, New York.

Cook, J. M. (1983). *The Persian Empire*. Schocken Book.

Curran, J. (2008). *From Jovian to Theodosius*, Averil Cameron ve Peter Garnsey (Ed.), *CAH Vol XII*, Cambridge University Press, New York.

Çalış, S. M. (2019). Küçük Armenia Krallığının Kuzeybatısı; Antiochia and Taurum, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 305-324.

Çetinkaya, N. (1996). *Iğdır Tarihi*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Daryaee, T. (2009). *Sâsânîan Persia The Rise and Fall of an Empire*. I.B.Tauris, London-New York.

Debevoise, N.C. (1938). *A Political History of Parthia*. The University of Chicago Press.

Dedeyan, G. (2015). *Ermeni Halkının Tarihi*. (Çev.) Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Diakonoff, I. M. (1984). *The Pre-History of The Armenian People*. (Çev.) Lori Jennings, Caravan Books.

Diehl, C. (2018). *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. (Çev.) Selim Sezer, İnkılap, İstanbul.

Dignas, B. ve E. Winter, E. (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity*. Cambridge University Press.

Drasxanakertc' i, Y. (1987). *History of Armenia*. (Çev.) Rev. Krikor H. Maksoudian, Scholars Press, Georgia.

Duygu, Z. (2018). *Nikomedia ve Hıristiyanlık*. Düşün Yayıncılık.

Eliseus (1890). *The History of Vartan and of The Battle of The Armenians*. (Çev.) C.F.Neumann, Orbat Queen Street, London.

Elizabeth, A. (2000). *The Armenians*. Blackwell Publishers, USA.

Erdemir, H.P. (2019). *Roma'dan Doğu Roma'ya Değişim ve Dönüşüm*, Çizgi Kitabevi.

Evagrius (2000). *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*. (Çev.) Michael Whitby, Liverpool University Press, Liverpool.

- Farr, E.** (1850). *The Persians*, Robert Carter and Brothers.
- Frye, R. N.** (1983). *The Political History of Iran under the Sâsânîans*, E. Yarshater (Ed.), *CHI Vol 3(1)*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 116-180.
- Garsoïan, N.** (2004b). The Arsakuni Dynasty, Richard G.Hovvanisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol I*, St. Martin's Press, New York, s. 63-95.
- Garsoïan, N.** (2004a). The Emergence of Armenia, Richard G. Hovannisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol.I*, St. Martin's Press, s. 37-63.
- Garsoïan, N.** (2004c). Marzpanate (428-652), Richard G.Hovannisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times*, St. Martin Press, New York, s. 95-117.
- Garthwaite G. R.** (2005). *The Persians*. Blackwell Publishing, UK.
- Ghazar, P.** (1985). *History of Armenians*. (Çev.) Robert Bedrosian, New York.
- Greatrex, G ve Lieu, S.N.C.** (2005). *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Parth II 363-630*. Routledge, London and New York.
- Greatrex, G.** (2011). *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*. (Çev.) Robert R. Phenix ve Cornelia B. Horn, Liverpool University Press, Liverpool.
- Grosby, S.** (1997). Borders, Territory and Nationality in the Ancient Near East and Armenia, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 40(1), 1-29.
- Grousset, R.** (2005). Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi. (Çev.) Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- Günaltay, Ş.** (1987). *Yakın Şark IV II Bölüm Romalılar Zamanında Kapadokya Pont ve Artaksiad Kırallıkları*. TTK.
- Harrel, J. S.** (2016). *The Nisibis War 337-363*. Pen & Sword Books Ltd.
- Hayes, E. R.** (2005). *Urfa Akademisi*. (Çev.) Yaşar Güneç, Yaba, İstanbul.
- Herodotos** (2019). *Tarih*. (Çev.) Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hewsen, R. H.** (2004). The Geography of Armenia, Richard G. Hovannisian (Ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times Vol I*, St. Martin's Press, New York, s.1-19.

Hewsen, R. H. (2006) Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa, "Armenian Tigranakert/ Diarbekir and Edessa/ Urfa", R. G. Hovannisian (Ed.), Mazda Publishers, U.S.A, s. 47-81.

Hewsen, R. H. (2001). *Armenia A Historical Atlas*. The University of Chicago Press.

Hovannisian, R. G. (2016). Ermeni Pağeş Bitlis ve Daron Muş. (Çev.) Zülal Kılıç. R. G. Hovannisian (Ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Hovannisian, R.G. (2017). Ermeni Dzopk/ Kharpet/Harput.(Çev.) Zülal Lılıç Richard G. Hovannisian (Ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Harput*, Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 9-45.

Howatsan, M. C. (2015). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*. (Çev.) Faruk Ersöz, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Isaac, B. (2007). The Eastern Frontier, Averil Cameron. (Ed.), *CAH Vol XIII*, Cambridge University Press, Cambridge.

İbnü'l Belhi (2008). Farsname. (Çev.) Abdülhalik Bakır, Ahmet Altungök, Abdülhalik Bakır (Ed.), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.

İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaçar, T. (2014). Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar, Mehmet Metin Hülügü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karacakaya (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler C I*, TTK, Ankara, s.121-133.

Kaçar, T. (2013). İlk Ermeni Tarih Yazıcısı Agathangelos ve Rhipsime'nin Çilesi, Oğuz Tekin, Mustafa H. Sayar, Erkan Konyar (Ed.), *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, Ege Yayınları, İstanbul, 225-231.

Kapar, M. A. (2003). "Lahmiler", TDV İslam Ansiklopedisi, c.27, s. 54-55.

Kaya, M. A. (2019) *Türkiye' nin Eskiçağ Tarihi III*, Bilge Kültür Sanat.

Kaya, M.A. & Özcan, K. T. (2016). Roma İmparatoru Hadrianus ve Anadolu: Geziler, Eyaletler ve Kentler, Burak Takmer ve Ebru N. Akdoğu Arca (Ed.), *Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Kabalcı, İstanbul, s. 494-513.

Kazhdan, A.P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press.

Kerovpıyan, K. (2012) . *Mitolojik Ermeni Tarihi*. (Çev.) Sarkis Seropyan, Aras Yayıncılık.

Khorenats'i, M. (1978). *History of Armenians*. (Çev.) Robert W. Thomson, Harvard University Press.

- Kiepert, H.** (1881). *A Manuel Ancient Geography*. Macmillan and Co.
- Ksenophon** (2019). *Anabasis*. (Çev.) Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kürkman, G.** (2003). *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*. AKMED.
- Lang, D. M.** (2006). Iran, Armenia and Georgia, Ehsan Yarshater (Ed), *The Cambridge History of Iran 3(1)*, Cambridge University Press.
- Lang, D. M.** (1978). *Armenia: Cradle of Civilization*. Allen Unwin.
- Maksymiuk, K.** (2015). *Geography of Roman Iranian Wars*. Siedlce.
- Malalas, J.** (1986). *The Chronicle of John Malalas*. (Çev.) Elizabeth Jeffreys vd., Central Printing, Melbourne.
- Mar Yeşua** (1958). *Vakaayi' name*. (Çev.) Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul.
- Marcellinus, A.** (2019). *Roma Tarihi*. (Çev.) Samet Özgüler, Historia, İstanbul.
- Marciak, M.** (2017). *Sophene, Gordyene and Adiabene Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West*. Brill.
- Mcdonough, S. J.** (2006). A Question of Faith? Persecution and Political Centralization in the Sâsânîan Empire of Yazdgard II (438-457 CE), H.A.Drake (Ed.), *Violence in late Antiquity*, Routledge, New York.
- Memnon** (2007). *Herakleia Pontike Tarihi*. (Çev.) Murat Arslan, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- Menander** (1985). *The History of Menander the Guardsman*. (Çev.) R.C. Blockley, Francis Cairns, Great Britain.
- Mesudi** (2017). *Muruc Ez- Zeheb*. (Çev.) Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Mesudi** (2018). *Kitabü't-Tenbih ve'l İşraf*. (Çev.) Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Mirhand** (2019). *Tarih-i Ravzatü's Safa*. (Çev.) Mürsel Öztürk, TTK, Ankara.
- Mitchell, S.** (2020). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*. (Çev.) Turhan Kaçar, TTK, Ankara.
- Moses Kalankath** (2019). *Alban Tarihi*. (Çev.) Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Nicholson, O.** (2018). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity Vol I*. Oxford University Press.
- Nicholson, O.** (2018). *The Oxford Dictionary of Late Antiquity Vol II*. Oxford University Press.

- Orosius, P.** (1981). *The Seven Books of History Against the Pagans*. (Çev.) Roy J. Deferrari, The Catholic University of America Press, Washington D. C.
- Ostrogorsky, G.** (2015). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev.) Fikret Işıltan, TTK, Ankara.
- Özcan, K. T.** (2014). Augustus Dönemi'nde Armenia: Roma- Parth Hakimiyet Mücadelesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 55-72.
- Özmenli, M.** (2009). Kars Şüregel'de Yerleşen Topluluklar, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 77-86.
- Pacatus** (1987). *Panegyric to the Emperor Theodosius*. (Çev.) C.E.V. Nixon, Liverpool University Press, Liverpool.
- Panossian, R.** (2006). *The Armenians From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, Hurst Company.
- Payaslian, S.** (2007). *The History of Armenia*. Palgrave Macmillan.
- Pliny** (1961). *Natural History Vol II*. (Çev.) H. Rackham, Harvard University Press, Cambridge: Massachusetts.
- Potter, D.S.** (2004). *The Roma Empire at Bay AD 180-395*, Routledge.
- Potts, D. T.** (2018). Sâsânîan Iran and its Northeastern Frontier: Offense, Defense, and Diplomatic Entente, N.Cosmo ve M. Maas (Ed.), *Empires and exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 287-301.
- Pourshariati, P.** (2008). *Decline and Fall of the Sâsânîan Empire: The Sâsânîan–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B.Tauris & Co, London.
- Procopius** (1914). *History of Of the Wars Books I and II*. (Çev.) H.B.Dewing, W. Heinemann:, The Macmillan, London; New York.
- Ptolemy, C.** (1932). *The Geography*. (Çev.) Edward Luther Stevenson, New York Public Library, New York.
- Rawlinson, G.** (1878). *A Manual of Ancient History*. Oxford University Press, London.
- Rubin, Z.** (2009). Persia and the Sâsânîan Monarchy, (224-651), Jonathan Shepard (Ed.), *The Byzantine Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Russell, J. R.** (1987). *Zoroastrianizm in Armenia*. Harvard University Press, Cambridge.

S.Tarōnec‘i (2017). *The Universal History of Step‘anos Tarōnec‘i*. (Çev.) Tim Greenwood), Oxford University Press, UK.

Schippmann, K. (1987), ” Azerbaijan”, *Encyclopedia Iranica*, c. III, s. 221-224.

Sebeos (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos*. (Çev.) R.W.Thomson, Liverpool University Press, Liverpool.

Shlosser, F. E. (1994). *The Reign of the Emperor Maurikios (582-602)*, Historical Publications, Greece.

Sinclair, T. A. (1987). *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey Vol I*, The Pindar Press.

Smith, K. (2016). *Constantine and the Captive Christians of Persia*. University of California Press.

Strabo (1954). *The Geography of Strabo V*. (Çev.) Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Cambridge: Massachusetts.

Stylite, J. (2000). *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*. (Çev.) F. Trombley ve J. Watt , Liverpool University Press, Liverpool.

Şahin, T. E. (2014). *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*. Berikan Yayınevi.

Şer, A. (2002). *Siirt Vakayinamesi*. (Çev.) Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul.

Taberi (1982). *Tarih-i taberi Tercemesi C II*. (Çev.) Mehmed Eminoğlu, Can Kitabevi, İstanbul.

Tacitus (2004). *The Annals*. (Çev.) A.J.Woodman, Hackett Publishing Company, Indianapolis/ Cambridge.

Tekin, O. (2015). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İletişim Yayınları.

Tezcan, M. (2012). *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*. Serander.

Tezcan, M. (2014). *Ermeni Sâsânî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği*, Mehmet Metin Hülâgü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karacakaya (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler C. I*, TTK, Ankara.

Thomsan, R. W. (2008). *Armenia (400-600)*. Jonathan Shepard (Ed.), *The Cambridge History of The Byzantine Empire c.500-1492*, Cambridge University Press, New York.

Thomson, R. W. (1997). Constantine and Trdat in Armenian Tradition, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1(3), 277-289.

Thordarson, F. (1992). "Colchis", *Encyclopedia Iranica*, c.6, s. 41-42.

Vasiliev, A. A. (2017). Bizans İmparatorluğu Tarihi. (Çev.) Tevabil Alkaç, Alfa Yayınları, İstanbul.

Zha, M. (2002). *Erbil Vakayinamesi*. (Çev.) Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul.

Zonaras (2009). *The History or Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great* (Çev.) Thomas M. Banchich ve Eugene N. Lane, Routledge, Londra: NewYork.

Zosimus (2006). *Zosimus New History*. (Çev.) Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, Canberra.